

Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президенті України

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2021 ТОМ 24 № 10

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2021

Засновники:

Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Дніпропетровський регіональний
інститут державного управління
Національної академії державного
управління при Президентів України,
ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від 02.07.2020
№ 886 та від 27.09.2021 № 1017
альманаху надано статус фахового
видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 3 від 20.10.21).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:

DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:

Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86, grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс Укрпошт – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Висловлені
у цих статтях думки можуть не
збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї ніяких
зобов'язань. Передруки і переклади
дозволяються лише за згодою автора
та редакції.

© «Грані» 2021

Редакційна колегія

Квітка С.А.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Іванова С.А.	к. філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос. н. старший науковий співробітник (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.М.	д.і.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Литвинова Т.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Плохій С.М.	д.і.н., проф. (США)
Рагімлі Р.	к.і.н., доц. (Азербайджан)
Ружевїчус Юзас	д.н. із соц. ком., проф. (Литва)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., доц. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора:
Іванова С.А., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В.
Редактор: Мазур О.Г.
Коректор: Лиман А.В.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

24 (10) 2021

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Dnipropetrovsk regional institute for public administration
National academy for public administration under the President of Ukraine,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020 and № 1017 of 27 September 2021 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political, sociological and historical sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 3 dated 20.10.21).

ISSN 2077-1800 (Print)

ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ

Index Copernicus

National Library of Ukraine Vernadsky

Google Scholar

CrossRef

ERIH PLUS

Ulrichs web

WorldCat

and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»

+38(050)258-83-86

www.grani-print.dp.ua

graniprint@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

Editorial board

Kvitka S.A.

Editor in Chief

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ayahan B.H.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Borodin Ye.I.

Full Prof., Dr. (Ukraine)

Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Gorodyanenko V.G.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Historical Science (Ukraine)

Ivanova S.A.

Assoc. Prof. PhD (Ukraine)

Isetti G.

PhD., Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Zhurba O.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kazakevych G.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kuznecoviene J.

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Lytvynova T.F.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Plokhii S.M.

Full Prof. Dr. (USA)

Rahimli Ruslan

Assoc. Prof. PhD (Azerbaijan)

Ruzhevichus Yuzas

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Sorokina L.M.

Assoc. Prof. PhD (Ukraine)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., Academician of the Ukrainian Academy of Political Science (Ukraine)

Heinamäa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputies Chief Editor:

Ivanova S.A., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V.

Editor: Mazur O.G.

Corrector: Lyman A.V.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13

granidp@gmail.com

www.grani.org.ua

Зміст

Філософія

С. 5
Марія Предеїна
Критика суб'єкта у Людвіга Фейєрбаха: до питання про просвітництво

С. 13
Олександр Шаталович, Інна Шаталович
«Терапія» культури у вченні З. Фрейда

С. 19
Михайло Мурашкін
Квазітрансцендентне і безпосередність ВИЩОГО стану свідомості

Політологія

С. 25
Сергій Вонсович
Теоретичні домінанти дискурсу владних еліт

С. 34
Ганна Лавриненко
Універсальні закономірності розвитку держав в умовах пандемії: уроки для пострадянського простору

Історія

С. 41
Наталія Міщанчук
Українські інтелектуальні комунікації М. Лисенка у складі Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876)

С. 54
Владислав Бутенко
Становлення системи радянської гімнастики на українських землях в першій половині 1920-х років

С. 62
Олександр Нікілєв
Освітня політика радянської влади на Катеринославщині (Дніпропетровщині) у 1920-х–1930-х рр. Етнонаціональний вимір

Contents

Philosophy

P. 5
Mariia Predeina
Criticism of the Subject by Ludwig Feuerbach: to the Question of Enlightenment

P. 13
Oleksandr Shatalovych, Inna Shatalovych
The "Therapy" of Culture in the Teaching of Z. Freud

P. 19
Mykhailo Murashkin
Quasi-transcendent and Immediacy of the HIGHER State of Consciousness

Politology

P. 25
Sergiy Vonsovych
Theoretical Dominants of Power Elite Discourse

P. 34
Hanna Lavrynenko
Universal Regularities of the States Development in Conditions of Pandemic: Lessons for the Post-Soviet Space

History

P. 41
Natalia Mishchanchuk
M. Lysenko's Intellectual Communications as a Member of the South-Western Division of the Russian Geographical Society (1873-1876)

P. 54
Vladyslav Butenko
Formation of the System of Soviet Gymnastics in the Ukrainian Lands in the Beginning 1920s

P. 62
Oleksandr Nikiliev
Educational Policy of the Soviet Government in the Ekaterinoslav Region (Dnipropetrovsk Region) in the 1920s-1930s. Ethno-national Dimension

Mariia Predeina*V. I. Vernadsky Taurida National University (Kyiv, Ukraine)*

Criticism of the Subject by Ludwig Feuerbach: to the Question of Enlightenment

The relevance of the research topic is determined by the incredible interweaving of different theories and motives in our heads. Take postmodernity, it is able to attract both as a fashion (in our country, in any case, it is still in fashion) and as a convenient and almost officially acceptable position for criticizing all kinds of conservatism. By referring to postmodernity, you can allow yourself to talk about everything with irony. However, postmodernity deprives us of some very valuable concepts, first of all, truth. Everything, in the end, turns out to be equally good or equally bad. There is nothing to criticize and there is no need. Then it becomes relevant to neglect fashion. Return to the Enlightenment. However, the Enlightenment is controversial and possibly carries with it postmodernity. The purpose of this article is to study the criticism of the Enlightenment given by Feuerbach, or rather, one of its aspects – the subject, the personality. This subject (personality) is also stumbling block of postmodernity. Gilles Deleuze cannot even say «I». The method of this article is dialectics, love for paradoxes, through which it is possible to establish the border to which «I» is very good, and after which it is not very good. Results. 1. Enlightenment is heterogeneous; if there are no special reservations, then by the subject in the Enlightenment I mean it's cold and closed English version, a kind of monad, that (version) will give rise to the philosophy of science. This subject, cut off from nature, is already devoid of truth. 2. The subject of cognition, no matter what anyone thought, does not exist regardless of politics; bourgeois individualism expresses itself in the subject-as-m Monad, -as-atom. 3. Feuerbach's criticism lies in the fact that he complements «I» «You», «I» by the very fact of its existence refers to «You», Nature, Society. 4. The concept of «I», originating, according to Hegel, Feuerbach, Marx, already in the period of late antiquity, was already then a form of deviation from reality; the evaporating concept of «I» in Deleuze's philosophy, in fact, serves the same. For Feuerbach, the «I» referring to You serves as a condition for cognition, and for Marx it serves as a condition for action.

Keywords: *subject, personality, bourgeois, Enlightenment, cognition, action*

Марія Предеїна*Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського (Київ, Україна)*

Критика суб'єкта у Людвіга Фейєрбаха: до питання про просвітництво

Актуальність теми дослідження зумовлена неймовірною плутаниною різних теорій і мотивів в наших головах. Ось постмодерн; він приваблює нас до собі і як мода (в нас він досі в моді), і як зручна, тому що майже офіційно ухвалена, позиція для критики різного роду консерватизму. Посилання на постмодерн дають змогу про багато що говорити іронічно. Однак саме через постмодерн ми втрачаємо деякі найважливіші поняття, перед усім, поняття істини. Усе, в решті решт, перетворюється на однаково добре чи однаково погано. Що критикувати і заради чого? Тоді варто знехтувати моду. Повернутися до Просвітництва. Але Просвітництво неоднорідне, і, можливо, несе в собі постмодерн. Метою цієї статті є дослідження критики Просвітництва, яку дає Людвіг Фейєрбах, точніше, одного з її аспектів – суб'єкта, особистості. Цей суб'єкт – і камінь спотикання постмодерну. Жиль Делез навіть не може говорити «Я». Методом цієї статті являється діалектика, любов до парадоксів, через формулювання яких і можна встановити ту межу, до якої Я – це дуже добре, а за якої – вже не дуже. Результати. 1. Просвітництво неоднорідне; і якщо не буде додаткових зауважень, під суб'єктом в Просвітництві я буду розуміти його англійську версію, холодну, завершену, суб'єкта як монаду, від чого і бере початок філософія науки. Цей відчужений від природи суб'єкт вже не шукає істину. 2. Гносеологічний суб'єкт, так чи інакше, не існує безвідносно до політики: саме буржуазний індивідуалізм зумовлює уявлення про суб'єкта як монаду, атом. 3. Здобуток критики Фейєрбаха полягає у тому, що він доповнює Я Ти: в нього Я саме фактом свого існування свідчить про Ти, Природу, Людство. 4. Я (як атом), яке, за Гегелем, Фейєрбахом, Марксом виникає вже в період пізньої античності, свідчить і про виникнення в людей потреби ухилитися від ворожої дійсності, про ту ж саму потребу свідчить, як не дивно, і зникаюче Я у філософії Делеза. Й навпаки: Я, що доповнюється Ти, дозволяє Фейєрбаху стверджувати принципову можливість пізнання, а Марксу займати оптимістичну позицію щодо можливості дії, перетворення дійсності.

Ключові слова: *суб'єкт, особистість, буржуа, Просвітництво, пізнання, діяльність*

Мария Предеина

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского (Киев, Украина)

Критика субъекта у Людвиг Фейербаха: к вопросу о просвещении

Актуальность темы исследования определена невероятным переплетением в наших головах разных теорий и мотивов. Возьмём, «постмодерн», он способен привлечь как мода (у нас, во всяком случае, он ещё в моде) и как удобная и едва ли не официально допустимая позиция для критики всякого рода консерватизмов. Через отсылку к «постмодерну» можно позволить себе обо всём рассуждать с иронией. Однако «постмодерн» лишает нас неких весьма ценных понятий, прежде всего, истины. Всё, в конечном счёте, оказывается одинаково хорошим или одинаково плохим. Критиковать нечего и незачем. Тогда становится актуальным пренебречь модой. Вернуться к Просвещению. Однако Просвещение небесспорно и, возможно, несёт в себе всё тот же «постмодерн». Цель настоящей статьи в изучении критики Просвещения, данной Фейербахом, вернее, одного из её аспектов – субъекта, личности. Этот субъект (личность) и камень преткновения «постмодерна». Жиль Делёз даже не может больше говорить «Я». Методом данной статьи является диалектика (как любовь к парадоксам), через которые и можно установить ту границу, до которой Я – очень хорошо, а после которой – не очень. Результаты. 1. Просвещение неоднородно; если нет особых оговорок, то под субъектом в Просвещении я понимаю его холодный и завершённый английский вариант, довлеющую саму в себе монаду, из которого (варианта) и вырастет философия науки. Этот отгородившийся от природы субъект уже не ищет истины. 2. Субъект познания, кто бы что ни думал, не существует безотносительно к политике; буржуазный индивидуализм выражает себя в субъекте-как-монаде, -как-атоме. 3. Критика у Фейербаха заключается в том, что он дополняет Я Ты: Я самым фактом своего существования отсылает к Ты, Природе, Обществу. 4. Я (как атом), возводимое Гегелем, Фейербахом, Марксом к поздней античности, явилось формой уклонения от действительности и действия в ней; растекающееся Я у Делёза по-своему служит тому же. Но Я, отсылающее к Ты, у Фейербаха делает возможным познание, у Маркса – действие.

Ключеві слова: субъект, личность, буржуа, Просвещение, познание, действие

Введение.

Обыкновенно, чтобы критика субъекта велась против науки, Людвиг Фейербах ведёт её за науку. Существует своего рода консенсус в истории науки, что субъект (принцип субъекта) является краеугольным камнем в Просвещении, просвещенческой рациональности, науке, и в критике науки, что субъект (принцип субъекта) должен быть подвергнут отрицанию во имя «плюрализма истин» и против присущей науке «репрессивности». Поэтому, с этих точек зрения, защита субъекта есть защита Просвещения.

Просвещение сегодня нуждается в защите, поскольку критика Просвещения, идя по пути «плюрализма истин», лишает нас истины, как регулятивного принципа, без которого невозможно разграничить разумное и неразумное, научное и ненаучное и даже, хоть и звучит «репрессивно», прогрессивное и реакционное. Парадокс критики Просвещения в том, что, будучи предпринятой ради демократии (или как бы ради неё), она лишает нас критерия разграничения демократического и недемократического.

Обзор источников может быть дан ближе к философии научной либо к философии политической. Трудность этого обзора заключается во временном разрыве между появлением текста и его переводом. Новым или старым текстом считать «Либидинальную экономику» Жана-Франсуа Лиотара, написанную

в 1974-ом и переведённую на русский в 2018-ом? Пожалуй, текстом, который, с точки зрения его издателей, то есть Института Гайдара, зачем-то ещё нужен, нужен как подрывной жест в длящейся серии таких жестов, подрывной в отношении субъекта, истины, права на действие. Ещё один небольшой взрыв в длящемся фейерверке. Истина приобретала (и приобретает) у Лиотара что-то от скандала, превращаясь в навязчивую идею сексуально нечистоплотного субъекта. (В пренебрежительно-настороженном, оскорбительном значении этого слова: «у подъезда слонялся какой-то субъект...».) «Дабы член вставал лишь от любви, дабы глагол вставал только по истине!» (Лиотар, 2018, с. 432). Лиотар ждал плевка в лицо от своих левых друзей, а в России книжка вышла со значком «18+». (Вполне оправдано.) Провокация (в нашем переводном пространстве) наслаивается на провокацию. «Щекотливый субъект» Славоя Жижека (2014) на тридцать с лишним лет отстоит от Лиотара и опережает его в переводе. Жижек требует возвращения Субъекта, Политического, События и Действия. Он совершает подрывной жест в отношении «плюрализма истин», демократии «чтобы поболтать». Провокация из прошлого совпадает с провокацией из настоящего. Это могло бы послужить иллюстрацией к путанным мыслительным экспериментам с часами из физики Эйнштейна.

Как и сосуществование переводного и неперевода пространства. Если в первом интерес к реконструкции субъекта (истины, действия) может найти опору (или хотя бы алиби) в провокационной игре Жижека, то во втором круге, образуемом вокруг «Ильенковских чтений», два пространства можно бы было назвать сообщающимися через фигуры Гегеля (и Маркса), если бы не различие функций этими фигурами выполняемых. В круге «Ильенковских чтений» Гегель и Маркс сохраняют научное значение. Следует назвать монографии О. Ф. Иващук «Я как понятийная форма» (2014), Г. В. Лобастова «Идеальное. Образ. Знак» (2017). Или (почему нет?) монографию автора настоящей статьи «Почему я вернулась к Марксу? Антиномии самоотчуждённой деятельности» (2019). (Последняя монография выполнена не без «постмодерных» ноток, но с тенденцией к их изживанию.) Из малых форм следует назвать статью С. Н. Мареева «Генезис философской системы Гегеля» (2021). Гегель, именно он занимает центральное место. Но по заслугам ли забыт Фейербах? (Как известно, в философском генезисе Маркса принял участие и он.)

Цели и задачи настоящей статьи в большом (в т. ч. переводном) пространстве проистекают из намерения вписать скандал «постмодерна» в историю философии, показать этот скандал как результат разбухания некоторых черт, присущих уже Просвещению. Сделать это – значит, подвергнуть критике самое Просвещение. Показать его ограниченность. В малом пространстве, где науке отдают предпочтение, а истина выступает как регулятивный принцип и цель познания, из намерения выявить, реконструировать вклад Фейербаха в критику Просвещения. С течением времени Фейербах попал словно в «слепое пятно», в котором он отнюдь не находился для взгляда Маркса. Именно поэтому предметом настоящей статьи является критика Просвещения, данная Фейербахом, точнее, один из её аспектов – критика субъекта (личности).

Методом настоящей статьи является диалектика, особый интерес представляют нередко обнаруживаемые через парадоксы границы и переходы от той определённости, в которой субъект и личность должны быть взяты под защиту, к той, где они же уже могут и должны быть подвергнуты критике – уже не как условие, а как помеха действию, познанию, истине, даже самим себе.

Результаты.

Парадокс нововременной рациональности. О субъекте. Условимся, что принцип субъекта уже завоёван нами и посмотрим, в каких границах его надлежит применять. Просвещение знает

скандал гипертрофии субъекта – философию Беркли (ту часть, где без бога, т. е. солипсизм). Философия Беркли не является случайной, она должна была появиться, на неё был запрос, что подтверждается хотя бы тем, что и сегодня она составляет неприличную тайну всей философии науки, позитивизма в его вариациях. Бертран Рассел как философ не имеет что возразить Беркли, по сути, согласен с ним и запутывает читателя вопросами: «чем индукции вдумчивого учёного отличаются от индукций суеверного игрока в Монте-Карло?» (Рассел, 2000, с. 272). Если из паутины таких вопросов и удаётся выпутаться, то только ценой перехода на точку зрения здравого смысла. Философия служит Бертрану Расселу, чтобы запутаться, здравый смысл, чтобы распутаться. Спорная полезность философии!

Рассел рассказывает анекдот: «Я однажды получил письмо от знаменитого логика, миссис Кристины Лэдд Франклин, в котором она писала, что она солипсист и удивляется тому, что нет других солипсистов» (Рассел, 2000, с. 163). Рассел удивлён самим фактом такого письма (зачем солипсисту писать письма?), но не как философ, а как человек, наделённый здравым смыслом. Перед нами вопрос, может ли философия что-то возразить Беркли? Это важно; во-1-ых, философия не должна искать прибежища у здравого смысла, напротив, её задача этот здравый смысл критиковать, прояснять, во-2-ых, что, если отсылка к здравому смыслу однажды перестанет звучать убедительно? Философия науки скрывает то, что ей нечего сказать против «плюрализма истин», у неё самой нет «истины», она избегает скандала ценой взаимного уговора держаться здравого смысла. (Этот уговор нарушает Пол Фейерабенд.)

Проблема в субъекте, вернее, в определении субъекта как индивида. Немецкая классическая философия, возможно, потому что Германия отставала в буржуазном развитии, буржуазном индивидуализме, намечает другую линию в определении субъекта. Очень удачно это выражает Людвиг Фейербах, которому Карл Маркс обязан своим человеком как родовым существом: «... но первым камнем преткновения, о который разбивается гордость личности, является «ты», другое «Я». <...> Другой человек является связующим звеном между мною и миром. Я завишу от мира и сознаю эту зависимость, ибо сперва я чувствую свою зависимость от другого человека. <...> Я примиряюсь, я сближаюсь с миром только посредством другого человека. Без другого лица мир казался бы мне не только мёртвым и пустым, но и бессмысленным и неразумным. Человек уясняет и познаёт себя только благодаря другому; а для того, чтобы

понимать мир, я должен понимать самого себя. Человек, существующий исключительно ради себя, бессознательно и безразлично потерялся бы в океане природы; он не понимал бы ни себя как человека, ни природы как таковой» (Фейербах, 1955, с. 114). У Фейербаха другой генезис субъекта: именно потому, что человек не может стать познающим человеком вне связи с другим, вопрос «а существует ли другой?» лишён смысла; из несомненного я мыслю следует, прежде всего, ты – в отношении, к которому стало возможным моё мышление, я мыслю скрывает ты как свою предпосылку.

Я и Ты Фейербаха заставляют вспомнить знаменитых Марксовых Петра и Павла из примечания в 1-ой главе «Капитала»: «Лишь отнесясь к человеку Павлу как к себе подобному, человек Пётр начинает относиться к самому себе как к человеку» (Маркс, 1960, с. 62). Раз есть Пётр, мыслящий сам себя, значит был Павел; Пётр, мыслящий своё я, свидетельствует о Павле.

Несомненное я мыслю у Фейербаха скрывает природу: поскольку я не мыслит без тела, а тело не живёт без природы. Я мыслю свидетельствует о природе, указывает на неё. Я мыслю, как родовое и природное существо. С известной точки зрения, из я мыслю Декарта можно вывести гораздо больше, чем выводит Декарт. У истоков нововременной рациональности стоят Декарт (1953) и Спиноза (1957); у Декарта мыслит я и свидетельствует тем самым только о себе, своём индивидуальном существовании, рядом стоят сомнение и здравый смысл, у Спинозы мыслит природа, обращённая в мыслительном акте на самое себя, она свидетельствует о себе, но то, о чём она свидетельствует, больше индивидуального я, через я мыслит природа, род, уточнил бы Фейербах, отсюда принцип тождества бытия и мышления и познание истины. «Порядок и связь идей те же, – пишет Спиноза, – что порядок и связь вещей» (Спиноза, 1957, с. 407). Тот принцип тождества, который мы найдём и у Фридриха Энгельса (Энгельс, 1961, с. 34-35). (Ни Спиноза, ни Энгельс не отрицают возможности ошибки и сомнения в конкретном результате познания, но они признают принципиальное соответствие познания тому, что познаётся, их подход допускает познание истины, требует его.)

Парадокс нововременной истории. О личности. Парадокс философии науки (философии позитивизма) заключается в том, что, говоря о науке, занимая точку зрения науки, философия науки отрицает, выносит за скобки как недостоверное (проблематичное) то, без чего не может быть никакой науки – положительное утверждение существования природы и её

познаваемости. Этот парадокс существует, хоть и кажется иногда, что отрицания и сомнения звучат не всерьёз: разве миссис Кристина Лэдд Франклин, написав мистеру Бертрану Расселу, не подтвердила, вопреки своей воле, не только здравый смысл, но и философию Людвига Фейербаха, всё это: мышление – общественная сила, для мышления нужны двое и т. д.? Выбор философии науки сделан не наобум, раньше его объясняли через определение «буржуазный». Ругательство, но и указание на связь между буржуазным индивидуализмом (личностным принципом) и определением субъекта как индивида. – Буржуазный. Нововременной. Кое-где научная рациональность. Кое-где буржуазный способ производства. История науки обыкновенно увязывает генезис науки с генезисом личности (личностным принципом), сопряжённо возвестивших (в области идей) о приходе Нового времени.

У Фейербаха ожидаемо другая точка зрения.

В немецкой философской традиции, представленной Людвигом Фейербахом, молодым Гегелем, молодым Марксом, к личности критическое отношение, все трое понимают личность как продукт распада античного, полисного или республиканского, общества. Из всех троих только Фейербах опубликовал свои соображения на этот счёт при жизни – «Сущность христианства», 1841. «Позитивность христианской религии» (1795 – 1796) Гегеля и «Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура» (1839 – 1841) Маркса были опубликованы в 1907-ом и 1902-ом соответственно.

Для Фейербаха личностный принцип не совместим с наукой: учёный любит природу, а личность – себя; учёный, посвящающий жизнь изучению гусеницы, не может питать и не питает к ней презрения, гусеница для него часть природы, как и он сам, а личность притязует на исключительное место в природе, исключает себя из природы, противопоставляет себя ей; для учёного природа – всё, для личности – ничто. Личность – христианский принцип, нашедший выражение и закрепление в личностном боге христиан, наука – языческое (греческое) детище. Если среди христиан бывают учёные – значит, среди христиан бывают плохие христиане; если в последнее время среди христиан стало много учёных – значит, стало мало христиан. (Вспомните, какое значение античность имела для Возрождения или сколь усердно Мишель Монтень (1998) собирал факты, вернее, побасенки, но из античных авторов о сообразительности и чувствах животных.)

Учёному нужен мир, личности довольно

себя.

«В глубине души ты желаешь, чтоб не было мира, – реконструирует умонастроение первых христиан, допустивших творение мира из ничего, Фейербах, – ведь где мир, там материя, а где материя, там утеснение и гнёт, пространство и время, ограничение и необходимость» (Фейербах, 1955, с. 141). – Утеснение и гнёт. Если христиане жаждали конца мира, то потому, что он стал для них утеснением и гнёт. Фейербах, как правило, возлагает на христиан больше ответственности, чем они могли бы вынести, обыкновенно допуская, что христиане могли бы, если б пожелали оставаться радостными греками тогда, когда это было уже невозможно. Молодой Гегель, паче ожиданий, исправляет эту несправедливость, сосредотачивая внимание на тех социальных изменениях, которые принудили грека обнаружить, открыть себя как личность (христианина) вне общественных, полисных связей. Грек стал мрачен, потому что его мир перестал ему улыбаться. Молодой Маркс дополняет это исследование эллинистической философией. Христианство было плебейской формой уклонения от мира, обращения мира в ничто, а эллинистическая философия решала ту же задачу для образованных.

«Так, целью деятельности является абстрагирование, уклонение от боли и смятения, атараксия. – Перечисляет молодой Маркс постулаты эпикурейской философии после того, как основательно раскрыл уклонение эпикурейского атома от прямой. – Так, добро есть бегство от зла, а наслаждение есть уклонение от страдания. Наконец, там, где абстрактная единичность выступает в своей высшей свободе и самостоятельности, в своей завершённости, там – вполне последовательно – то наличное бытие, от которого она уклоняется, есть наличное бытие в его совокупности; и поэтому боги избегают мира, не заботятся о нём и живут вне его» (Маркс, 1956, с. 43). Абстрактная единичность – атом – личность. В последующих своих работах Маркс продолжит уподоблять личность атому и поймёт права человека и гражданина, провозглашённые Французской революцией, как право атома (личности) уклоняться от прямой.

Личность – как продукт распада; цель личности уклонение. Прочертить линию уклонения, если вспомнить любимое Делёзовское словосочетание. «Постмодерн» в античности.

Для всех троих буржуазное общество по преимуществу – французское, даже Маркс ещё живёт в родной Пруссии и не был в Англии, все трое видят трагедию Французской революции в том, что личность с её «инстинктом» хищника подчинила себе Общество, Общее дело,

Республику.

Ограниченность Просвещения. Стало быть, ограниченность Просвещения в том, что, борясь с христианством, оно рубило вершки, но оставляло корешки, не заметило христианских рогов и копыт у личности. Продолжу. Философия науки остаётся христианской; даже если мистер Рассел нехристианин, он продолжает исповедовать как философ христианский постулат о ничтожестве мира. Как философ я мог бы предположить, что мир начал существовать пять секунд назад, или что я сам начал существовать пять секунд назад, или и т. д. (Рассел, 2000, с. 190). Наука захвачена миром, а субъект философии науки из мира исключается, не знает мира и живёт вне него.

Парадокс, что там, где речь идёт о чём-то расплывающемся, растекающемся, аморфном, о варварском противопоставлении мужских гениталий женским с предпочтением женских, субъект нуждается в защите. Необходимо известное отличие себя от познаваемого предмета, о чём довольно сказано и Марксом, и Фейербахом. Вопрос в забавной метаморфозе, когда абсолютизация субъекта оборачивается его испарением, постпозитивизм совпадает с «постмодерном», и оба они расписываются в беспомощности перед миром.

Парадокс в том, что, если мы исключаем Маркса и Фейербаха, французское Просвещение остаётся высшей точкой в развитии нашей рациональности, хоть и потому только, что включает в себя две неопределившиеся тенденции. Гражданин в глазах Робеспьера – отнюдь не буржуазный индивидуалист, уклоняющийся от общего дела; субъект в глазах Дидро – отнюдь не безголовая берклианская абстракция, уклоняющаяся от природы.

Механицизм, обращение природы в бездушный механизм, в однажды заведённые механиком часы, как показывает Фейербах – христианский принцип, греку с его любованием, любовным созерцанием природы не пришла бы в голову такая метафора. (Стало быть, не всякая наука могла быть создана греком?) Если Фейербах прав, то, кто дальше Дидро (1986) ушёл от христианства и механицизма? Его мир живой, судорожный, в муках рождающийся из хаоса, без всяких гарантий упорядоченности и разумных целей, скорее, первичный бульон, чем часы. Дидро ближе к Спинозе, и его субъект отсылает к природе, свидетельствует о ней, он – живое маленькое фортепиано, по клавишам которого ударяет природа и по которым он сам часто себя ударяет. Пляшущие живые маленькие фортепьяно, самцы, самки, их детёныши. Фантазмагория из разговоров с д'Аламбером.

О деятельности. Защита субъекта – это защита деятельности. В отсылках к женскому не было бы ничего плохого, не будь женщина в

этих отсылках источающей ароматы лежащей одалиской. Против этого нужно сохранить ограниченность и организованность. Действует субъект. Но один субъект не действует.

У Фейербаха появляется столь полюбившаяся Марксу самоцельная деятельность, деятельность, имеющая цель в самой себе. «Но в чём же заключается сущность человека, сознаваемая им? Каковы отличительные признаки истинно человеческого в человеке? Разум, воля и сердце. <...> В воле, мышлении и чувстве заключается высшая, абсолютная сущность человека, как такового, и цель его существования. Человек существует, чтобы познавать, любить и хотеть. Но какова цель разума? – Разум. – Любви? – Любовь. Воли? – Свобода воли. Мы познаём, чтобы познавать, любим, чтобы любить, хотим, чтобы хотеть, то есть быть свободными. Подлинное существо есть существо мыслящее, любящее, наделённое волей. Истинно совершенно, божественно только то, что существует ради себя самого. Таковы любовь, разум, воля» (Фейербах, 1955, с. 31-32). Ради себя самого не должно ввести нас в обман, все эти силы родовые и не могут быть проявлены вне рода или вопрекор ему. Огонь остроумия, озорство в глазах не зажигается без другого взгляда. «Своим существованием он (человек – М. П.) обязан природе, а тем, что он человек, – человеку» (Фейербах, 1955, с. 115). Ради себя самого выдаёт Фейербаха как немца-энтузиаста вопрекор немцу-филистеру. Ради себя самого следует подчеркнуть потому, что ради себя самого больше не происходит: между нами и нашей деятельностью давно вклинилось нечто чуждое и нам, и деятельности – филистерский расчёт, деньги. Я познаю за зарплату, женюсь за приданое, и когда надо, меняю взгляды и невест. Как скажет в одной из своих юношеских работ Маркс: поэт – не тот, кто пишет стихи, а тот, кто продаёт их. («... от моей способности писать стихи требуют, чтобы я был способен превращать эти стихи в деньги. От моей способности требуют нечто такое, что вовсе не есть специфический продукт данной особенной способности» (Маркс, & Энгельс, 1955, с. 407-408).)

Проституирование учёного, проституирование жениха, проституирование любого притягивает взгляды молодого Маркса потому, что в этом проституировании он усматривает оскорбление человека.

Единственный не может не только породить эти родовые силы из себя, но – поскольку они уже отчуждены – присвоить их обратно. Маркс полемизирует против Фейербаха в том, что не только Разум, Любовь, Свобода

рождаются как родовые силы, но и их обратное присвоение не может быть осуществлено через индивидуальный познавательный акт, напр., через чтение «Сущности христианства». Единственный обречён прочерчивать линии уклонения, как эпикурец или «постмодернист»; изменения требуют коллективного субъекта. Не прочерчивать линии уклонения, а прочертить линию изменения. Ограниченность субъекта как индивида.

О практике как критерии истины. Увязка познавательной и политической частей. Изменение, заявленное Марксом, как задача требовало пересмотра отношения к истине и практике, увязки их. Для Фейербаха истина есть нечто созерцательное, он отвергает практику как грубое вторжение своекорыстного мира, эгоистического мира новых неэллинских времён. Но тогда его позиция – позиция уклонения? Созерцание в саду Эпикура? Маркс увязывает задачу изменения мира, истину и действие. Уточнение Марксом фейербахианского субъекта как родового существа, выражение родового в особенном, то есть в рабочем, выходит за пределы предмета данной статьи. Оставаясь в поле общедемократического, отмечу: если «постмодерн», находясь в ситуации заявленной демократии, не имеет никакого другого принципа, кроме уклонения («плюрализм истин» как уклонение от оценки и действия), то не есть ли эта «демократия» утеснение и гнёт? Утеснение и гнёт – слова из цитаты об эллинистических временах. (Довольно забавно искать соответствия между аморфностью «постмодерна» (эллинизма), с одной стороны, и ростом фундаментализма, с другой, тогда и сейчас.)

Лирическое отступление перед концом. Минувшим летом, перечитывая «Отцов и детей», мой взгляд наткнулся на диалог, придавший неожиданный поворот вопросу личности. «Личность, милостивый государь, – говорил Павел Петрович Базарову, – вот главное; человеческая личность должна быть крепка, как скала, ибо на ней всё строится. <...>». – «Позвольте, Павел Петрович, вы вот уважаете себя и сидите сложа руки; какая ж от этого польза для *bien public* (общественного блага)? Вы бы не уважали себя и то же бы делали» (Тургенев, 1971, с. 503).

Павел Петрович уважает себя, а «постмодернист» в духе «Тысяча плато» (Делёз, & Гваттари, 2010) уже как будто не очень, а разница, пожалуй, внешняя. Принцип личности теряет бесспорный аргумент в свою пользу «там, где личность – там действие», эту основу основ американской, простите, мифологии.

«Нужно уметь отдаться», – говорит Базаров

Одинцовой, другой завершённой личности, чьё описание у Тургенева заставляет вспомнить гладкий и уклоняющийся эпикурейский атом. Имеется в виду: для действия.

Выводы.

Как любил говорить Гегель, истина всегда конкретна. Одно дело, когда Базаров адресуется к Павлу Петровичу или Одинцовой: «Нужно уметь отделиться». И другое, когда Чеховская Душечка отдаётся. Другими словами, субъект необходим, но не в качестве фетиша. Мы видели, как фетишизация субъекта обращала в ничто мир, хоть и в философии науки, а саму науку – в странную игру теней, хоть и не в пещере Платона. Делёз и Гваттари правы, когда чувствуют ограниченность своих Я (Делёз, & Гваттари, 2010, с. 6). И не правы, когда заменяют их (эти Я) чем-то, столь же изменчивым и податливым, как Чеховская Душечка. Через эти что-то проходят социальные, сексуальные и пр. потоки, и через Душечку проходят. Из того, что Я не есть Единственное, не следует, что оно не есть, что его нет. Из того, что это Я изменчиво, не следует, что оно лишено устойчивости.

Просвещение, если и не открыло Я (субъект, личностный принцип), то, во всяком случае, секуляризировало его. Сделав это, оно подошло к своим границам, что отнюдь не беда. Беда в том, что ни философия науки (иллюстрируемая в настоящем тексте Берtrandом Расселом), ни «постмодерн» за эти границы не

вышли. Шаг за эти границы был предпринят немецкой классической философией, которая, кстати, предпочитала понимать себя как науку (Wissenschaft). Хватит любить знание, пора познавать, знать.

Но то, что было сделано немцами, словно и не было замечено. (Почему бы не похвалить нашу традицию, ознакомившуюся с вкладом немцев через Маркса?)

Фейербах – очень важный и интересный этап в развитии философской мысли от Гегеля до Маркса; ему удалось развернуть критику субъекта как единичности и личности с неожиданной точки зрения, дать понятие человека как родового существа. Фейербах, читаемый вкупе с Марксом, или: Маркс, читаемый вкупе с Фейербахом, обнаруживают недостаточность субъекта как единичности и личности для действия. Для действия у Фейербаха, скорее, потенциально или для действия, понятого как познание, наука; у Маркса – актуально и для практики, то есть политики.

Развёрнутая в настоящей статье критика субъекта (личности), по сути, не против, а за Просвещение (субъект, личность), она является развитием Просвещения в той мере, в какой целью Просвещения (субъекта, личности) является действие.

Личность (субъект) не бесспорный принцип. Всё дело в том, с какой точки зрения критиковать его.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2-х томах. Т. 1. Позитивность христианской религии / Г. В. Ф. Гегель. Москва : Мысль, 1970. С. 87–207.

Декарт Р. Рассуждение о методе. Рассуждение о методе. С приложениями Диоптрика, Метеоры, Геометрия / Р. Декарт. Москва : Издательство академии наук СССР, 1953. С. 9–66.

Делёз Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато : Капитализм и шизофрения. Екатеринбург; Москва: У-Фактория; Астрель, 2010. 895 с.

Дидро Д. Сочинения: в 2-х т. Т. 1. Разговор д'Аламбера и Дидро; Сон д'Аламбера; Продолжение разговора / Д. Дидро. Москва : Мысль, 1986. С. 379–443.

Жижек С. Щекотливый субъект: отсутствующий центр политической онтологии. Москва : Издательский дом «Дело»; РАНХиГС, 2014. 528 с.

Ивашук О. Ф. «Я» как понятийная форма. Москва : Директ-Медиа, 2014. 257 с.

Лиотар Ж.-Ф. Либицинальная экономика. Москва; Санкт-Петербург : Изд-во института Гайдара; Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2018. 472 с.

Лобастов Г. В. Идеальное. Образ. Знак. Москва : Русская панорама, 2017. 232 с.

Мареев С. Н., Барсуков И. С. Генезис философской системы Гегеля. Nomothetika: Философия. Социология. Право. 2021. Том 46, № 1. С.12–21.

Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 2-е изд. 23 т. Т. 1. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1960. – 907 с.

Маркс К. Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура. Из ранних произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс. Москва : Госполитиздат, 1956. С. 17–98.

Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, 2-ое изд. Т. 3. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. С. 7–544.

Монтень М. Апология Раймунда Сабундского. Опыты. Книга II. / М. Монтень. Санкт-Петербург : Кристалл; Респекс, 1998. С. 513–725.

Предеина М. Ю. Почему я вернулась к Марксу: Антиномии самоотчуждённой деятельности. Москва : ЛЕНАНД (Издательство URSS), 2019. 240 с. (Размышляя о марксизме. № 164).

Рассел Б. Человеческое познание: его сферы и граница. Москва : Terra–Книжный клуб; Республика, 2000. 464 с.

Спиноза Б. Избранные произведения: в 2-х т. Т. 1. Этика / Б. Спиноза. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1957. С. 359-618.

Тургенев И. Отцы и дети. Записки охотника. Накануне. Отцы и дети / И. Тургенев. Москва : Художественная литература, 1971. С. 465-636.

Фейербах Л. Избранные философские произведения: в 2-х т. Т. 2. Сущность христианства / Л. Фейербах. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. С. 7-405.

Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения, 2-ое изд. в 50-ти т. Т. 20. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1961. С. 5–338.

REFERENCES

- Dekart, R. (1953). Rassuzhdenie o metode [Reasoning about the method]. In R. Dekart. Rassuzhdenie o metode. S prilozhenijami Dioptrika, Meteory, Geometrija (S. 9–66). Moskva: Izdatel'stvo akademii nauk SSSR.
- Deljoz, Zh., & Gvattari, F. (2010). Tysjacha plato: Kapitalizm i shizofrenija [Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia]. Ekaterinburg; Moskva: U-Faktoriya; Astrel'.
- Didro, D. (1986). Razgovor D'Alemberta i Didro; Son d'Alamberta; Prodolzhenie razgovora [Conversation between D'Alembert and Diderot; D'Alembert's dream; Continuing the conversation]. In D. Didro. Sochinenija: v 2-h t. (S. 379-443). Moskva: Mysl'.
- Fejrbah, L. (1955). Sushhnost' hristianstva [The essence of Christianity] (T. 2). In L. Fejrbah. Izbrannye filosofskie proizvedenija: v 2-h t. (S. 7-405). Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury.
- Gegel', G. V. F. (1970). Pozitivnost' khristianskoy religii [Positiveness of the Christian Religion] (T. 1). In G. V. F. Gegel'. Raboty raznykh let: v 2-kh tomakh (S. 87–207). Moskva : Mysl'.
- Ivashhuk, O. F. (2014). «Ja» kak ponjatijnaja forma ["I" as a conceptual form]. Moskva: Direkt-Media.
- Jengel's, F. (1961). Anti-Djuring [Anti-Dühring] (T. 20). In K. Marks, & F. Jengel's. Sochinenija, 2-oe izd. (S. 5–338). Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury.
- Liotar, Zh.-F. (2018). Libidinal'naja jekonomika [Libidinal economics]. Moskva; Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo instituta Gajdara; Fakul'tet svobodnyh iskusstv i nauk SPbGU.
- Lobastov, G. V. (2017). Ideal'noe. Obraz. Znak [Ideal. Image. Sign]. Moskva: Russkaja panorama.
- Mareev, S. N., & Barsukov I. S. (2021). Genezis filosofskoj sistemy Gegelja [Genesis of Hegel's philosophical system]. Nomothetika: Filosofija. Sociologija. Pravo, 46(1), 12-21.
- Marks, K. (1956). Razlichie mezhdz naturfilosofiej Demokrita i naturfilosofiej Jepikura [Difference between natural philosophy of Democritus and natural philosophy of Epicurus]. In K. Marks, F. Jengel's. Iz rannih proizvedenij (S. 17-98). Moskva: Gospolitizdat.
- Marks, K. (1960). Kapital. Kritika politicheskoy jekonomii [Capital. Criticism of Political Economy] (T. 1). In K. Marks, F. Jengel's. Sochinenija, 2-e izd. 23 t. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury.
- Marks, K., & Jengel's, F. (1955). Nemeckaja ideologija [German ideology] (T. 3.). In K. Marks, F. Jengel's. Sochinenija, 2-oe izd. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury.
- Monten', M. (1998). Apologija Rajmunda Sabundskogo [Apology of Raymund Sabunda] (Kniga II). In M. Monten'. Opyty (S. 513-725). Sankt-Peterburg: Kristall; Respeks.
- Predeina, M. Ju. (2019). Pochemu ja vernulas' k Marksu: Antinomii samootchuzhdonnoj dejatel'nosti [Why I returned to Marx: Antinomies of Self-alienated Activity]. Moskva: LENAND (Izdatel'stvo URSS).
- Rassel, B. (2000). Chelovecheskoe poznanie: ego sfery i granica [Human Knowledge. Its Scope and Limits]. Moskva: Terra–Knizhnyj klub; Respublika.
- Spinoza, B. (1957). Jetika [Ethics] (T. 1). In B. Spinoza. Izbrannye proizvedenija: v 2-h t. (S. 359-618). Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury.
- Turgenev, I. (1971). Otcy i deti [Fathers and children]. In I. Turgenev. Zapiski okhotnika. Nakanune. Ottsy i deti (S. 465-636). Moskva: Hudozhestvennaja literatura.
- Zhizhek, S. (2014). Shchekotlivyy sub"yekt: otsutstvuyushchij tsentr politicheskoy ontologii [A ticklish subject: the absent center of political ontology]. Moskva: Izdatel'skij dom «Delo»; RANHiGS.

Predeina Mariia

Ph.D., Senior Lecture, <https://orcid.org/0000-0001-9073-9607>, m.y.predeina@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 29.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2021

Oleksandr Shatalovych, Inna Shatalovych*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

The "therapy" of culture in the teaching of S. Freud

S. Freud is an iconic figure of the worldview revolution of the twentieth century. He delved into the analysis of morality, religion, and society. As a result, S. Freud moves from the therapy of his individual patients to the "therapy" of culture and humanity as a whole.

According to Freud, all our mental activity aims at obtaining pleasure and avoiding dissatisfaction, that is, the "pleasure principle" automatically regulates our mental activity. However, culture acts as a repressive organism that suppresses the biological essence of a person and leads to neuroses. Civilization requires us to either abandon our drives (repression) or replace them with socially acceptable activities (sublimation). S. Freud is pessimistic about this program of socialization of instincts and emphasizes the inevitable antagonism between culture and libido, since humanity is not able to renounce either its animal basis or culture. He offers a position of some synthesis, thanks to which patients, after completing treatment, decide to take a certain middle position between full enjoyment of life and mandatory asceticism. The purpose of the article is to explicate the "therapy", which can be distinguished on the basis of the scientific heritage of S. Freud.

First, according to S. Freud, the excess of aggression, which is the most dangerous for humanity, is mitigated by Eros. Thus, Thanatos' destructive forces are deflected by Eros. Secondly, S. Freud advises to fight the "super-ego" for therapeutic purposes and weaken its requirements. Third, S. Freud speaks about the need for a greater degree of sexual satisfaction. Fourth, the question of rethinking inversion (for example, homosexuality, lesbianism) is closely related to sexual pleasure. Fifth, S. Freud points out the problem of lack of sexual education in the field of Education.

The author of the article says that the development of Western culture of the XX-XXI century was associated with the implementation of many elements of the Freud program.

Keywords: *S. Freud, Instinct, Eros, Thanatos, Neurosis, Culture, Culturogenesis*

Олександр Шаталович, Інна Шаталович*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

«Терапія» культури у вченні З. Фрейда

З. Фрейд є знаковою постаттю світоглядного перевороту XX століття, яка заглибившись в аналіз моралі, релігії, суспільства у кінцевому підсумку, переходить від терапії своїх окремих пацієнтів до «терапії» культури і людства у цілому.

Згідно З. Фрейду вся наша душевна діяльність спрямована на те, щоб отримувати задоволення і уникати невдоволення, тобто вона автоматично регулюється «принципом задоволення». Проте культура виступає як репресивний організм, який пригнічує біологічну сутність людини і призводить до неврозів. Цивілізація вимагає від нас або відмовитися від наших потягів (придушення, витіснення) або замінити їх соціально прийнятною діяльністю (сублімація). З. Фрейд песимістично оцінює дану програму соціалізації інстинктів та підкреслює взаємний неминучий антагонізм між культурою і лібідо, так як людство не в змозі відректися ні від своєї тваринної основи, ні від культури. Він дотримується позиції деякого синтезу, завдяки якому пацієнти після завершення лікування вирішують за власним розумінням зайняти якусь середню позицію між повною насолодою життям і обов'язковим аскетизмом. Метою статті є експлікація порад щодо «терапії», які можна виокремити на ґрунті наукового доробку З.Фрейда.

По-перше, найбільш небезпечний для людства надлишок агресії пом'якшується, на думку З. Фрейда, за рахунок Ероса. Отже руйнуючі сили Танатоса відхиляються Еросом. По-друге, у терапевтичних цілях З.Фрейд радить боротися з «Над-Я» і послаблювати його вимоги. По-третє, З. Фрейд висловлюється про необхідність більшою мірою сексуальної задоволеності. По-четверте, в тісному зв'язку з сексуальним задоволенням стоїть питання переосмислення інверсії (наприклад, гомосексуалізму, лесбіанства). По-п'яте, у сфері виховання З. Фрейд вказує на проблему нестачі сексуальної освіченості.

З'ясовано, що розвиток західної культури XX-XXI століття пов'язано з реалізацією багатьох елементів фрейдівської програми.

Ключові слова: *З. Фрейд, інстинкт, Ерос, Танатос, невроз, культура, культуригенез*

Вступ.

3. Фройд – знакова постать світоглядного перевороту ХХ століття. Подібно Колумбу він відкрив для науки таємничу країну несвідомого. Заглибившись в аналіз моралі, релігії, суспільства, З. Фройд, в кінцевому підсумку, переходить від терапії своїх пацієнтів до «терапії» культури і людства в цілому. «Діагноз», встановлений засновником психоаналізу був наступним: «Якщо розвиток культури має настільки далекоюсяжну схожість з розвитком окремої людини і застосовує ті ж засоби, чи не вправі ми поставити діагноз «що багато культур, або культурні епохи, а можливо, і все людство – стали під впливом культурних устремлінь невротичними?» (Фрейд, 2010, с. 988).

Відповідно ключовими соціокультурними проблемами, що визначаються в ученні З. Фрейда є культурогенез та невроз людства, які виходять з проблеми набуття щастя та безпосередньо пов'язані з проблемою соціалізації інстинктів. Так, вже в одній зі своїх ранніх робіт «Тотем і табу» З. Фройд робить спробу розкрити культурогенез через феномен первісної культури і розгадати первісний сенс тотемізму, показуючи, що для тлумачення феномена культури величезне значення має система заборон (тобто табу). До проблеми культурогенезу З. Фройд знову і знову повертається в своїх подальших роботах («По той бік принципу задоволення», «Майбутнє однієї ілюзії», «Невдоволення культурою»).

Як відомо, гіпотези засновника психоаналізу з різних боків піддавалися критиці. Якщо, наприклад З. Фройд вважав, що у кожного з нас існує глибока рана з самого дитинства – заборона інцесту і відповідно члени однієї сім'ї мають природний сексуальний потяг один до одного, то Е. Вестермарк дотримувався протилежної точки зору і вважав, що заборона інцесту виникає природно, тому що люди, які не перебувають у родинних стосунках, але які виховувалися разом, рідко одружуються один з одним (ефект десенсибілізації). Соціальне походження заборони на інцест обґрунтовував К. Леві-Строс. На його думку, заборона інцесту носить універсальний характер і являє собою не стільки біологічний фактор, скільки соціальний, пов'язаний з виникненням екзогамних союзів.

Психоаналітичний погляд на походження культури піддавався критиці за «міфологічність» і абсолютизацію біологічних потягів як з боку етнологів (Ф. Боас, А. Кребер, Б. Малиновський), так і з боку неофрейдистів (К. Хорні, Е. Фромм), тим не менш, оцінка елементів фрейдівської програми соціалізації інстинктів неоднозначна. Так, З. Фройд, з точки зору Б. Вишеславцева, неправильно тлумачить сублімацію, так як

пояснює «вище» за допомогою «нижчого». Це, на думку мислителя, призводить до профанації (статуя в такому випадку – тільки сублімований мармур, любов і релігія, тільки сублімована сексуальність, а культура – тільки сублімоване господарство) (Вишеславцев, 1994, с. 109-111). Г. Маркузе навпаки вважає, що фрейдівське поняття ероса у світлі ідеї нерепресивної сублімації отримує додаткове значення: біологічний імпульс перетворюється на культурний (Маркузе, 1995 с. 219). З точки ж зору А. Руткевича, поняття сублімації взагалі є найзагадковішим у психоаналізі (Руткевич, 1997 с. 311), а М. Шелер навіть порівнював концепцію сублімації З. Фрейда з алхіміком, який з «свинцю» інстинктивних спонукань бажає отримати «золото» вищих творін людської душі. Водночас, на думку В. Лейбіна, незважаючи на критичне ставлення М. Шелера до окремих психоаналітичних положень про людину, шелерівська філософська антропологія не тільки увібрала в себе фрейдівську концепцію сублімації, а й довела її до крайності, гранично розширивши зону дії процесів сублімування (Лейбін, 1990, с. 217).

Серед сучасних дослідників розглянута проблематика залишається актуальною. Зокрема, аналізуються погляди Фрейда на можливості культури в протистоянні з деструктивними проявами людської природи (Жуков, 2021). Так, з одного боку, культура за З. Фрейдом є сукупністю механізмів, що стримують деструктивні сили, які таяться в глибинах індивідуальної психіки. Але з іншого боку, те, що робить з людиною культура, протилежно тій природності звіра, в якій людина до цього перебувала (Леденева, 2018).

Отже, слідуючи в руслі дослідницької полеміки, акцентуємо увагу на фрейдівській «терапії» культури, яка пов'язана з проблемою соціалізації інстинктів та експлікуємо основні положення цієї «програми», що і буде метою даної статті.

Результати дослідження.

Згідно З. Фрейду вся наша душевна діяльність спрямована на те, щоб отримувати задоволення і уникати невдоволення, тобто вона автоматично регулюється «принципом задоволення». З даним принципом З. Фройд нерозривно пов'язував інстинкт ероса, який прагне «об'єднати спочатку окремих людей, потім сім'ї, потім племена, народи, нації в одне велике ціле – людство» (Фрейд, 2010, с. 966).

З. Фройд характеризує сексуальний потяг як певну кількість енергії (що має, на його думку, навіть кількісні характеристики, ще майже недосліджені), яке діє в певному напрямку (Фрейд, 1991а, с. 359). Ця енергія сексуальних

потягів є лібідо. Воно, на думку засновника психоаналізу, є носієм статевого інстинкту (аналогічного голоду), не має чіткої локалізації (на різних стадіях шукає різні канали: рот, анус, статеві органи) і є якимось живе прагнення до задоволення, поза і крім свідомості людини.

Інстинкту Ероса протистоїть інстинкт Танатоса який також вимагає задоволення, агресивного прагнення, яке є у людини початковою, самостійною інстинктивною схильністю (Фрейд, 2010, с. 966). На думку З. Фрейда еротичні потяги прагнуть привести живу субстанцію в більшу єдність, а потяги до смерті, протистоять цьому прагненню і призводять живе до неорганічного стану. Із взаємодії та боротьби обох виникають явища життя, яким смерть кладе край (Фрейд, 1991а, с. 366). Цей дуалізм любові і ненависті засновник психоаналізу ще уподібнював фізичній полярності тяжіння і відштовхування.

Щастя, до якого ми несвідомо прагнемо, пов'язане із задоволенням обох інстинктів. Так, за З. Фрейдом, статеві (генітальні) любові як сильне переживання задоволення дає людині прообраз всякого щастя (Фрейд, 2010, с. 928). Що стосується агресії, то З. Фрейд вважав, що людина володіє вродженою потребою у злі, жорстокості, яку наше «Я» саме охоче пустило б у хід проти інших. Спрямованість цього інстинкту, зовні виступає, наприклад, у формі садизму, вандалізму, а спрямованість всередину – у вигляді мазохізму, самогубства. Але безперешкодне задоволення обох потягів загрожує цивілізації, тому суспільству доводиться їх соціалізувати. Як підкреслює Х. Касафонт, прогрес і комфорт не припускають наявності щастя. Щастя ж ідентифікується з негайним задоволенням потягів, що наша культура не дозволяє і, більше того, забороняє (Касафонт, 2006, с. 194).

Щодо способів традиційної соціалізації інстинктів З. Фрейд пише «Навіть при всій гордості за наші культурні досягнення ми визнаємо, що нам нелегко виконувати вимоги цієї культури, добре відчувати себе в ній, тому що накладені на наші потяги обмеження тяжким тягарем лягають на психіку» (Фрейд, 1991а, с. 368). Аналізуючи дані способи, З. Фрейд пропонує їх нове розуміння, виражене в концепціях придушення (витіснення) і сублімації, які за своєю суттю складають серцевину механізмів культурогенезу.

В основі першого (найбільш поширеного) механізму культурогенезу криється придушення. Воно носить репресивний (заборонний) характер, так як будь-яка культура базується на заборонах. Він полягає в насильстві над природними потягами, що змушує індивіда відчувати себе нещасним, але в той же час

виявляється трагічною необхідністю заради збереження людства. Цивілізація пов'язує нас правилами і забороняє здійснення наших бажань, змушує придушувати їх.

Конфлікт, який має місце між людиною і цивілізацією, вимагає свого розв'язування. Даний конфлікт, як зазначає Х. Касафонт, відбувається перш за все в людському розумі між несвідомими ідеями і бажаннями, які прагнуть пробитися на свідомий рівень, але не здатними на це, оскільки свідомість встановлює цензуру і витісняє такі ідеї, розцінюючи їх як неприємні або травмуючі (Касафонт, 2006, с. 145). Тобто витіснення, безпосередньо пов'язане з придушенням – це психічний процес, за допомогою якого свідомість («Я» людини) відкидає неприйнятні думки, образи або почуття. Але ці ідеї не можуть бути просто забуті, а залишаються за межами свідомості, тобто в несвідомому. Зберігаючи свою активність, вони надають непрямий вплив на поведінку індивіда у вигляді неврозів (фобій, страхів, розлади рухів) або неадекватних виблисків агресивності. Подібні методи, вироблені людством на благо існування культури, і викликають у З. Фрейда незадоволеність, виражену в однойменній роботі «Незадоволеність культурою».

В основі другого (менш поширеного) механізму культурогенезу знаходиться сублімація – процес перетворення енергії статевих потягів (енергії лібідо) в інші види енергії. Суть сублімації в заміні сексуальної мети на ціль більш віддалену і цінну в соціальному відношенні, перемикає енергію лібідо на процес творчості. І хоча сублімація має творчий характер, але, як підкреслює Х. Касафонт, така підміна бажань доставляє нам менше задоволення, менше щастя, ніж їх пряме задоволення, в результаті чого проявляється невдоволення, часто викликає почуття провини у індивіда – за допомогою «Над-Я» – щодо своїх думок, слів і бажань, оголошених суспільством аморальними (Касафонт, 2006, с. 194). Крім того і сам З. Фрейд досить скептично оцінював універсальність даного методу соціалізації інстинктів. На його думку, хоча здатністю до сублімації володіють і всі люди, але багато в незначній мірі, а жінки ще менше ніж чоловіки (Фрейд, 1991а, с. 220-221). Слабкість цього методу полягає в тому, що він передбачає наявність особливих, не дуже часто зустрічаються здібностей і обдарувань. Але навіть і здібним обранцям на думку засновника психоаналізу, сублімація не забезпечує досконалого захисту від страждань: «не дає їм броні, непроникною для стріл долі, і зазвичай перестає допомагати, коли джерелом страждання стає власна плоть» (Фрейд, 2010, с. 925-926).

Звернемо увагу, що обидва розглянутих елемента фройдівської програми соціалізації інстинктів викликають песимістичну оцінку. Можливість вирішення конфлікту між людиною і суспільством представляється досить проблематичною. Як резюмує Х. Касафонт, перше рішення згубно для людини: не зумівши задовольнити свої бажання, він витісняє їх, що згодом обертається яким-небудь психосоматичним захворюванням. Друге рішення, при якому людина сублімує ці бажання, тобто замінює їх іншими, здатними принести задоволення або якусь розраду, можливо, не настільки болісно, але теж недостатньо (Касафонт, 2006, с. 187).

Отже, З. Фройд у цілому песимістично оцінює традиційну програму соціалізації інстинктів. Він дотримується позиції деякого синтезу, завдяки якому пацієнти після завершення лікування вирішуються за власним розумінням зайняти якусь середню позицію між повною насолодою життям і обов'язковим аскетизмом (Фрейд, 1991, с. 277). Тому поряд з придушенням і сублімацією З. Фройд розглядає й інші поради щодо процесів соціалізації інстинктів.

По-перше, на його думку, надлишок агресії пом'якшується за рахунок Ероса. На думку засновника психоаналізу, агресивні потяги ніколи не існують самі по собі, але завжди пов'язані з еротичними, які в умовах створеної людиною культури покликані до пом'якшення та запобігання. Руйнуючі сили Танатоса відхиляються Еросом, як це видно на прикладі садизму, в глибині якого лежить позив до смерті, який під впливом сексуального потягу відхиляється від роботи самознищення. З. Фройд пише: «питання долі роду людського залежить від того, чи вдасться розвитку культури, і в якій мірі, приборкати людський Первинний позив агресії і самознищення, що порушує співіснування людей. ... Слід, однак, сподіватися, що інша з двох «небесних сил» – вічний Ерос – зробить зусилля, щоб відстояти себе в боротьбі з настільки ж безсмертним противником. Але хто може передбачити результат боротьби і передбачити, на чиєму боці буде перемога?» (Фрейд, 2010, с. 990). У зв'язку з цим засновник психоаналізу заявляє, що він не наважується постати перед своїми ближніми в ролі пророка, і приймає їх докір в тому, що не може їм принести ніякої розради.

По-друге, у терапевтичних цілях З. Фройд радить боротися з «Над-Я» і послаблювати його вимоги (Фрейд, 2010, с. 987). З одного боку, як підкреслює Т.С. Кузубова, за Фройдом акт свободи як прояв інстинкту агресії призводить до конститування Над-Я, ототожнюваного з совістю. Отже генезис етичного і генезис

культури фактично збігаються (Кузубова, 2021). Але з іншого боку, щоб людина змогла досягти щастя (задоволення бажань, що походять з «воно»), вона повинна прийти до угоди з «Над-Я» (совістю), тому що дана інстанція нашої психіки містить соціальні норми і крім усього іншого, є цензором, який перешкоджає реалізації потягів «воно». У цьому відношенні «Над-Я», з точки зору З. Фрейда, подібна «окупаційним військам», так як дана інстанція віддає накази, не переймаючись питанням про їх виконуваність. В результаті платою за культурний прогрес є збиток щастя внаслідок зростання почуття провини. Це, на думку засновника психоаналізу, руйнує психічно людину, так як частина агресії, яка пішла всередину направляється проти неї самої.

По-третє, З. Фройд висловлюється про необхідність більшою мірою сексуальної задоволеності. Щоб уникнути неврозу, він рекомендує привчати пацієнтів «до вільного від забобонів обговорення сексуальних питань», завдяки чому вони після завершення лікування вирішуються за власним розумінням зайняти якусь середню позицію між повною насолодою життям і обов'язковим аскетизмом» (Фрейд, 1991а, с. 277). У той же час З. Фройд підкреслював, що нормальне статеве життя є порятунком тільки від актуальних неврозів, причини яких криються в обставинах, що безпосередньо впливають на особистість, а не в минулих переживаннях пацієнта (Фрейд, 1991а, с. 246-249). Але ж, як вважає З. Фройд, у кожного з нас існує глибока психічна рана з самого дитинства – заборона інцесту, тому «... всі ми хворі, тобто невротичні, так як умови для утворення симптомів можна виявити і у нормальних людей» (Фрейд, 1991а, с. 229).

По-четверте, у тісному зв'язку з сексуальним задоволенням стоїть питання переосмислення інверсії. Інверсія (лат. перевертання) – заміна людиною зовнішніх об'єктів або їх елементів, а також властивих йому внутрішніх бажань, мотивів діяльності на інші, нерідко протилежні (наприклад, гомосексуалізм, лесбійство). На думку З. Фрейда, інтерес чоловіка до жінки потрібно ще пояснити, так як це проблема, а не щось зрозуміле (Фрейд, 1991b, с. 15). Засновник психоаналізу звертає увагу на наявність гомосексуальних спонукань у кожного невротика і вважає, що збочені дії включаються до нормального статевого акту як підготовчі або підсилюючі. Тому, з його точки зору, прірва між нормальною і збоченою сексуальністю сильно зменшується, що змушує розглядати вибір об'єкта зі своєї статі саме як закономірне відхилення любовного життя (Фрейд, 1991а, с. 195).

По-п'яте, у сфері виховання З. Фройд вказує на проблему нестачі сексуальної освіченості. «Так совість робить з нас боягузів» – повторює З.Фройд за В. Шекспіром. І далі додає: «докір, який ми повинні кинути сучасному вихованню, в тому, що воно приховує від молоді роль, яку в їхньому житті буде грати сексуальність, – не єдиний докір. Виховання винне в тому, що воно не готує молодь до агресії, жертвою якої вона приречена буде стати. Випускаючи юнацтво в життя з неправильною психологічною орієнтацією, виховання діє так, якщо б воно людей, що прямують в полярну експедицію, забезпечувало літнім одягом і картами верхньоїталяньських озер. При цьому виявляється відоме зловживання етичними вимогами» (Фрейд, 2010, с. 978).

Незважаючи на скептичну оцінку соціалізації інстинктів з боку самого З. Фрейда, звернемо увагу на те, що розвиток західної культури XX-XXI століття пов'язаний з реалізацією багатьох елементів фрейдівської програми. У числі яких зазначимо: зменшення домагань «Над-Я» (імморалізм постмодерну); прагнення до більшого ступеня сексуальної задоволеності (сексуальна революція), перегляд традиційних поглядів на сексуальні збочення (легалізація одностатевих шлюбів), активна пропаганда сексуальної освіти юнацтва.

Висновки. Згідно вчення З. Фрейда, вся наша душевна діяльність спрямована на те, щоб отримувати задоволення і уникати невдоволення, тобто вона автоматично регулюється «принципом задоволення». З цим принципом З. Фройд нерозривно пов'язував інстинкт Ероса. Так, на думку З. Фрейда, статева (генітальна) любов як сильне переживання задоволення дає людині прообраз всякого щастя. Інстинкту Ероса протистоїть агресивне прагнення – інстинкт Танатоса, який також вимагає задоволення. Щастя, до якого ми несвідомо прагнемо, пов'язане із задоволенням обох інстинктів.

Але безперешкодне задоволення обох потягів загрожує цивілізації, тому суспільству доводиться їх соціалізувати.

Цивілізація вимагає від нас або відмовитися від наших потягів (придушення, витіснення) або замінити їх соціально прийнятною діяльністю (сублімація). З. Фройд в цілому песимістично оцінює дану програму соціалізації інстинктів. Взаємний антагонізм між культурою і лібідо, на жаль, неминучий, так як людство не в змозі відректися ні від своєї тваринної основи, ні від культури, йому належить відмовитися від задоволення і пристосовуватися. Єдине, що залишається, на думку засновника психоаналізу – це примиритися з цим. Отже, у вченні З. Фрейда культура виступає як репресивний організм, який пригнічує біологічну сутність людини і призводить до неврозів. Тому поряд з традиційними придушенням і сублімацією З.Фройд розглядає й інші підходи щодо соціалізації інстинктів, які складають головне ядро його «терапії» культури.

По-перше, найбільш небезпечний для людства надлишок агресії пом'якшується за рахунок Ероса. Отже руйнуючі сили Танатоса відхиляються Еросом. По-друге, в терапевтичних цілях З.Фройд радить боротися з «Над-Я» і послаблювати його вимоги. По-третє, З. Фройд висловлюється про необхідність більшою мірою сексуальної задоволеності. По-четверте, в тісному зв'язку з сексуальним задоволенням стоїть питання переосмислення інверсії (наприклад, гомосексуалізм, лесбійанство). По-п'яте, у сфері виховання З. Фройд вказує на проблему нестачі сексуальної освіченості.

Ефективність зазначених порад щодо «терапії» культури у контексті проблеми соціалізації інстинктів і культурогенезу потребує подальшого більш докладного соціально-філософського та історико-культурологічного аналізу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Вышеславцев Б.П. Этика преображенного эроса. М. : Республика, 1994. 368 с.
Жуков В.Н. З. Фрейд: культура, власть, право. Государство и право. 2021. № 7. С. 47-61.
Касафонт Х.Р. Зигмунд Фрейд. М. : АСТ, 2006. 253 с.
Кузубова Т.С. Генезис культуры в интерпретации Фрейда и Канта: роль этического. Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке. 2021. Т. 10. №1-1. С. 46-55.
Леденева Е.В. Толкование культуры у Зигмунда Фрейда. Философия хозяйства. 2018. № 4 (118). С. 170-186
Лейбин В.М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. М. : Политиздат, 1990. 397 с.
Маркузе Г. Эрос и цивилизация. К. : ИСА, 1995. 352 с.
Руткевич А.М. Психоанализ. Истоки и первые этапы развития : Курс лекций. М. : Инфра-М ; Форум, 1997. 352 с.
Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. Изд. 2-е, стереотип. М. : Наука, 1991. 456 с.
Фрейд З. Неудовлетворенность культурой. Малое собрание сочинений. СПб. : Азбука-классика, 2010. С. 907-990.
Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. «Я» и «Оно». Труды разных лет. Кн. 2. Тбилиси : Мерани, 1991. С. 5-174.

REFERENCES

- Vysheslavcev, B. P. (1994). *Jetika preobrazhennogo jerosa* [Ethics of Transformed Eros]. Moscow : Respublika.
- Zhukov, V. N. (2021). Z. Frejd: kul'tura, vlast', pravo [S. Freud: culture, power, law.]. *Gosudarstvo i pravo*, 7, 47-61.
- Kasafont, H. R. (2006). *Zigmund Frejd* [Sigmund Freud]. Moscow : ACT.
- Kuzubova, T. S. (2021). Genezis kul'tury v interpretacii Frejda i Kanta: rol' jeticheskogo [The Genesis of Culture in the interpretation of Freud and Kant: the role of the Ethical]. *Kontekst i refleksija: filosofija o mire i cheloveke*, 10(1-1), 46-55.
- Ledeneva, E. V. (2018). Tolkovanie kul'tury u Zigmunda Frejda [Sigmund Freud's Interpretation of Culture]. *Filosofija hozjajstva*, 4 (118), 170-186.
- Lejbin, V. M. (1990). Frejd, psihoanaliz i sovremennaja zapadnaja filosofija [Freud, Psychoanalysis and modern Western philosophy]. Moscow : Politizdat
- Markuze, G. (1995). *Jeros i civilizacija* [Eros and Civilization]. Kiev : ISA.
- Rutkevich, A. M. (1997). Psihoanaliz. Istoki i pervye jetapy razvitija [Psychoanalysis. Origins and first stages of development]. Moscow : Infra-M ; Forum.
- Frejd, Z. (1991). *Vvedenie v psihoanaliz* [Introduction to Psychoanalysis]. (2nd ed.). Moscow : Nauka.
- Frejd, Z. (2010) *Neudovletvorennost' kul'turoj* [Cultural Discontents]. *Maloe sobranie sochinenij*. SPb : Azbuka-klassika, 907-990.
- Frejd, Z. (1991). *Očerki po psihologii seksual'nosti* [Three Essays on the Theory of Sexuality]. «Ja» i «Ono». *Trudy raznyh let*. Vol. 2. Tbilisi : Merani, 5-174.

Shatalovych Oleksandr**D.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7388-9216>, shatdnu@gmail.com****Shatalovych Inna****Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8679-9228>, shatdnu@gmail.com**

Стаття надійшла / Article arrived: 30.09.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2021

Mykhailo Murashkin*Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Dnipro, Ukraine)***Quasi-transcendent and immediacy of the HIGHER state of consciousness**

The aim of the research is to clarify and shed light on such concepts as "quasi-transcendent" and "immediacy" of the HIGHER state of consciousness as compensatory enlightenment. The author shows the importance and significance of the connection between the quasi-transcendent and the direct as characteristics of one particular phenomenon of human mental life, the HIGHER state of consciousness as a compensatory enlightenment. The immediacy of the other within man himself is considered, the other that regulates and purifies, which is reflected in the thoughts of postmodernists. The methodology of acquiring new knowledge is based on a comparative research method. Different human states and different understandings of the "quasi-transcendent" and "immediate" in religious-mystical culture and in the modern philosophy of postmodernism were considered. "Quasi-transcendence" and "immediacy of another" can be understood as another person who has a completely different worldview, completely different natural properties, and can be understood as a certain state of man. Depending on this, the research methodology should be different. The scientific novelty is that for the first time such a phenomenon of human nature as the HIGHER state of consciousness, its compensatory enlightenment is considered. Modern philosophy of postmodernism captures the recognition of a person's own other within himself, which can be an important subject of study. Quasi-transcendence and the immediacy of the other in postmodernism are understood differently. This is another person who has a completely different worldview, which can not be understood. But this is the HIGHEST state of consciousness of man himself, the state of his special "I", when all unnecessary actions stop. In postmodernism, this state is called differently. It is shown that postmodernism operates with an understanding of the categories of "quasi-transcendent and" and "immediacy of the other" not only as "another person", but also as a certain state of man, the state of the HIGHER. Conclusions. It has been found that the HIGHER state of consciousness is presented in postmodernism as the inner recognition of one's own other within oneself, can be understood as compensatory enlightenment, which is an integral phenomenon of human nature. A HIGHER state of consciousness ceases all unimportant activity. Because of this there is a process of purification from outdated, outdated thoughts and feelings. Purification is due to the fact that there are compensatory mechanisms of the psyche that are inherent in human nature, which are able to renew mental processes. The concepts of "quasi-transcendence" and "immediacy" look like properties-characteristics of the same state of consciousness.

Keywords: *quasi-transcendence, immediacy, otherness, higher state, consciousness, religion, mysticism, culture, postmodernism*

Михайло Мурашкін*Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (Дніпро, Україна)***Квазітрансцендентне і безпосередність ВИЩОГО стану свідомості**

Метою дослідження є з'ясування і освітлення таких понять як «квазітрансцендентне» і «безпосередність» ВИЩОГО стану свідомості як компенсаторного осяяння. Автор вияв важливості і значимості зв'язку квазітрансцендентного і безпосереднього як характеристик одного конкретного явища психічного життя людини, ВИЩОГО стану свідомості як компенсаторного осяяння. Розглядається безпосередність іншого всередині самої людини, того іншого який регулює і очищує, що відображено в роздумах постмодерністів. Методологія отримання нових знань ґрунтується на компаративному методі дослідження. Розглядалися різні стани людини і різне розуміння «квазітрансцендентного» і «безпосереднього» в релігійно-містичній культурі і в сучасній філософії постмодернізму. «Квазітрансцендентність» і «безпосередність іншого» можуть розумітися як інша людина яка має зовсім інший світогляд, зовсім інші природні властивості, а можуть розумітися як певний стан людини. В залежності від цього методологія дослідження повина бути різною. Наукова новизна полягає в тому, що вперше розглядається такий феномен людської природи, як ВИЩИЙ стан свідомості, її компенсаторне осяяння. Сучасна філософія постмодернізму фіксує визнання людиною власного іншого всередині себе, що може бути важливим предметом дослідження. Квазітрансцендентність і безпосередність іншого в постмодернізмі розуміються по-різному. Це і інша людина, яка має абсолютно інший світогляд, яку ніяк не зрозуміти. Але це і ВИЩИЙ стан свідомості самої людини, стан її особливого «я», коли зупиняються всі непотрібні дії. В постмодернізмі цей стан називають по-різному. Показано, що постмодернізм оперує розумінням категорій «квазітрансцендентного і» і «безпосередність іншого» не тільки

як «інша людина», але і як певний стан людини, стан ВИЩОГО. Висновки. З'ясовано, що ВИЩИЙ стан свідомості представлений в постмодернізмі як внутрішнє визнання людиною власного іншого всередині себе, може розумітися як компенсаторне осяяння, що є невід'ємним феноменом природи людини. ВИЩИЙ стан свідомості припиняє усіляку неважливу діяльність. Через це йде процес очищення від застарілих, відживших своє думок і почуттів. Очищення йде в зв'язку з тим, що існують компенсаторні механізми психіки які притаманні самій природі людини, які здатні оновлювати психічні процеси. Поняття «квазітрансцендентність» і «безпосередність» виглядають як властивості-характеристики одного і того ж стану свідомості.

Ключові слова: квазітрансцендентність, безпосередність, ініційність, вищий стан, свідомість, релігія, містика, культура, постмодернізм

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями зводиться до того, щоб знайти, встановити і довести зв'язок безпосередності ВИЩОГО стану свідомості з квазітрансцендентним.

Проблема зводиться до того, щоб довести, що категорії квазітрансцендентне і ВИЩИЙ стан свідомості з її безпосередністю пов'язані, відображають природу людини представлену в релігійно-містичній культурі і мистецтві. Встановлені зв'язки дадуть можливість вписати квазітрансцендентне і безпосередність Вищого стану свідомості в категоріальний апарат філософії свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в яких започатковано розв'язання даної проблеми показує можливість розкрити і довести, що квазітрансцендентність і безпосередність ВИЩОГО стану свідомості пов'язані. Так з'ясовано і вже встановлено, що «людина починає усвідомлювати себе як частину іншого, більш Високого, Величнього, Абсолютного» (Колодний, 2020, с. 17) прибуваючи у свідомості стану ВИЩОГО, властивістю якого є безпосередність. А «квазітрансцендентне знання – це знання, що видається абсолютним» (Ваганян, 2003, с. 186). Тобто мова йде про абсолютність як квазітрансцендентного так і ВИЩОГО з характеристикою безпосередності.

Ціль (постановка завдання) довести, що безпосередність ВИЩОГО стану свідомості вписується в квазітрансцендентне.

Для цього треба розкрити умови через які категорії квазітрансцендентне і ВИЩИЙ стан свідомості зі своєю безпосередністю пов'язані між собою, відображають природу людини представлену в релігійно-містичній культурі і мистецтві. Постановка завдання зводиться до того, щоб знайти основи за якими відкривається можливість зв'язати і вписати безпосередність ВИЩОГО стану свідомості в квазітрансцендентне, а в цілому в категоріальний апарат філософії свідомості.

Виклад основного матеріалу слушно почати з розгляду особливостей категорії

«квазітрансцендентне». Помітимо, що тут дух виступає як «самодостатня сутність (субстанція)» (Халапис, 2017, с. 265).

З приводу квазітрансцендентного і трансцендентного можна казати, що в цих словах, які відображають певні явища, присутнє слово «транс». Транс – це певний стан людини. Тобто можна говорити, що намічається положення за яким і «квазітрансцендентне» і «безпосередність ВИЩОГО стану свідомості» відображають певний стан людини, через що намічається їх зв'язок.

Квазітрансцендентне – це лише на вигляд трансцендентне, на вигляд транс. Квазітрансцендентне в певному окремому розумінні може бути трансцендентним, може бути трансом. Адже транс буває різний. Коли виникає транс то «свідомість зберігає активність» (Забияко, 2009, с. 999). Тобто продукуються ментальні асоціативні образи, зберігається стан концентрації на тих чи інших об'єктах. Але при активній свідомості, при загостреній свідомості, коли присутня пильність і ясність, виникає стан ПРИПИНЕННЯ, або іншими словами стан ВИЩОГО. При цьому стані продукування ментальних асоціативних образів може і не відбуватися. Але зберігається стан концентрації.

Такі ствердження, що «квазітрансцендентне – це трансцендентне в якомусь окремому розумінні або трансцендентне тільки на вигляд» (Ваганян, 2003, с. 186) може підштовхнути нас розуміти так і ВИЩИЙ стан свідомості як компенсаторне осяяння, розуміти як квазіявище. Але так чи інакше це конкретне явище, конкретний прояв людської психіки, який фіксується в культурі як трансцендентне, містичне, де «принцип трансцендентності тісно пов'язаний з принципом містичності» (Колодний, 2020, с. 61).

Але все таки стверджується, що «квазітрансцендентне знання трансцендентне лише до тієї міри, до якої воно таким здається, але не трансцендентне абсолютно» (Ваганян, 2003, с. 186). Таке ствердження не може торкатися компенсаторного осяяння як конкретного прояву психічного життя людини яке фіксується в культурі як трансцендентне, містичне. Тут «не

трансцендентне абсолютно» (Ваганян, 2003, с. 186) не відповідає дійсності. Про компенсаторне осяяння тільки і говориться як про абсолютно трансцендентне.

Є посилення на те, що «репрезентація є квазітрансцендентною тому, що все знання починається з досвіду, а досвід завжди опосередкований, і таким чином ми ніколи не знаємо або ніколи не впевнені ніби ми знаємо те-що-в-собі» (Ваганян, 2003, с. 186). Такі судження правельні. Але вони не відповідають дійсності по відношенню до компенсаторного осяяння. Компенсаторне осяяння можна вважати досвідом неопосередкованим. Тому про нього нічого конкретного не можна сказати. Отже досвід не завжди опосередкований. Досвід можна класифікувати. Він буває різний. Досвід компенсаторного осяяння неопосередкований. Це по-перше. А по-друге, в нашому випадку знання про трансценденції, можуть відображати дійсність. І дійсно «ми лише знаємо те-що-для-себе. Але це не означає, що ми не знаємо нічого» (Ваганян, 2003, с. 186). Тобто ми обов'язково якоїсь мірою відображаємо дійсність як вона є. І ВИЩІЙ стан свідомості як компенсаторне осяяння, яке б воно суб'єктивне не було, ми всерівно відображаємо як воно є в дійсності.

Те що ми сприймаємо дійсність з деякими порушеннями «не означає, ніби феноменальний світ є блідою копією ноуменальної сфери, що все знання – ілюзорне» (Ваганян, 2003, с. 186). Навіть саме суб'єктивне знання не є ілюзорним. Адже воно відображає певні процеси. ВИЩІЙ стан свідомості як компенсаторне осяяння – це певні конкретні процеси психічного життя людини. І це можна фіксувати. І це не є ілюзія. Їх можна фіксувати за допомогою таких абстракцій як трансцендентне, як містичне. Цим і займається релігійно-містична культура, займається філософська антропологія, яка фактично в своїх знаннях відображає ті процеси які проходять в психічному житті людини, добавляючи при цьому певні явища які здійснюються об'єктивно.

Отже, в нашому випадку розглядаючи квазітрансценденції і безпосередності, все зводиться до того, що існує певний реальний феномен ВИЩІЙ стан свідомості як компенсаторне осяяння, феномен який існує в дійсності психічного життя людини і який значиться в культурі як квазітрансцендентне, трансцендентне, містичне апофатичного містицизму. Тобто «існує субстрат для нашого знання, бо інакше ми не змогли б знати феномени, й таким чином щось таке, що не є річчю, щось інше є завжди під стертим текстом, водночас будучи умовою можливості для рефлексії та рефлексивності: завжди є амальгама на внутрішньому боці дзеркала, без якої дзеркало

не було б дзеркалом, бо лише завдяки їй дзеркало віддзеркалює» (Ваганян, 2003, с. 186). Відносно ВИЩОГО стану свідомості як компенсаторного осяяння віддзеркалюється багатозначність в якій можна зафіксувати деякі конкретні властивості-характеристики. В силу того, що предмет наших досліджень доволі суб'єктивне явище, то існують розбіжності тих властивостей-характеристик які характеризують компенсаторне осяяння. Але ці розбіжності узагальнюються в таких категоріях як квазітрансцендентне, трансцендентне, містичне.

Суб'єктивність феномену який ми розглядаємо потребує долучити до наших роздумів таку категорію як «альтерність».

Алтерність. Алтерність – це коли в межах замкненої системи щось контролюється, відокремлюється або просто протиставляється. Тобто це ВИЩЕ. ВИЩІСТЬ у межах замкнутої системи.

Людство можна вважати замкненою системою, яка відрізняється від усього іншого, від високорозвинених тварин і взагалі від природи. У цій системі одна людина може повністю не розуміти іншу. Радикальний націоналіст, нацист або расист може взагалі не розуміти інтернаціоналіста. Тому купка нацистів або расистів може проводити геноцид того чи іншого народу. Коли немає розуміння іншої людини, то ця інша людина стає для нациста або расиста бездушним предметом, який треба використовувати як заманеться, не враховуючи ніяких потреб. Така сама історія і з релігійною людиною. Релігійна людина може пережити стан компенсаторного трансу як священне, сакральне, пов'язуючи це переживання з певною релігійною традицією. З традицією індуїзму, буддизму, християнства або мусульманства. Але ця людина інша. Її можуть не розуміти. Не розуміють ті, хто ніколи в своєму житті не відчував стану компенсаторного трансу, і для деякого священне або сакральне не існує. Ця людина може бути невіруючою або віруючою. Віруюча людина може зовсім не переживати вищих, особливих станів свідомості, не переживати якихось особливих компенсаторних станів. І тому для неї священним залишається лише те, що виконує певний ритуал, виконує маніпуляції якого-небудь обряду. Якщо людина не виконує цього або виконує інші обрядові маніпуляції, то вона незрозуміла і її дії ганебні. Інший – це той, хто робить інші обрядові дії, не ті ритуальні маніпуляції. А те, що ця людина в своєму суб'єктивному житті пережила вищі стани свідомості, пережила компенсаторний транс як священне, нікого не цікавить. Не цікавить тих, такого, не переживав у своєму житті. І для них Бог – це певний комплекс зовнішніх

маніпуляцій. Святе Письмо для них – це набір певних правил. А те, що ці правила треба розуміти символічно, бо вони – багатозначні, аж ніяк не сприймається. Кінцевий результат таких взаємодій – одна людина ніяк не сприймає іншу людину та її Бога. Хоча за логікою речей Бог – це абсолютний початок. Він Один, Єдиний і тому – однаковий для всіх народів, для всіх націй. Таке ніяк не сприймається. А такий Бог виступає як містечковий, для однієї якоїсь нації. А отже, цей Бог – задля інтересів цієї нації.

Коли Ісус Христос каже, що перед тим, як був Авраам, Він Є, то це обурює іудеїв. Коли людина стверджує «Я Є», то це – певний стан утвердження себе, утвердження своїх спонукань, думок, почуттів, і це може привести до компенсаторного стану як священного, привести до того ВИЩОГО, про якого каже постмодерн. Крім того, усвідомлення себе, спостереження і споглядання себе, пильнування за собою ми можемо бачити у Святому Письмі: Ведах, Авесті, Трипітаці, Дао де цзін, Торі, Біблії, Корані. Однак це може побачити людина, яка доторкнулася своїм досвідом до компенсаторного трансу як священного, зафіксувала в собі ВИЩОГО, про якого каже постмодерн. Така людина в словах Ісуса Христа про те, що Він Є перед тим, як був Авраам, не побачить ніяких протиріч. А те, що тут порушений часовий інтервал, бо Авраам жив задовго до того, як народився Ісус Христос, то це ніяк не порушує істин. Адже Святе Письмо – це тексти символічні і багатозначні, казкові. А твердження «Я Є» – це певна психічна дія (психотехніка), фіксація свого існування, практика реалізації вищого стану. Про це говорить, наприклад, брахманізм джнана-йоги. Для кожного, яким би шляхом він не йшов, дверима в реальність є відчуття «Я Є» (Нисаргадатта, 2013, с. 485-687). Через осягнення повного значення «Я Є» і вихід за його межі до його джерела можливо реалізувати вищий стан (Нисаргадатта, 2013, с. 485-687). Про свідчення, спостереження і споглядання, про пильнування себе говорить Святе Письмо різних вірувань. Такий факт дає можливість стверджувати обов'язковість певних правил для всіх релігій. Веди кажуть про оживлення життєвих сил і високих сил людиною, яка пильнує (Ригведа, 1989, с. 258–292, Мандала III, 3:7). Авеста теж шанує людину, яка пильнує (Авеста, 1997, с. 313, Яшт: Михрйшт 10:119). Трипітака теж вказує, що людина має слідувати за своїми думками (Дхаммапада, 2005, с. 33–131; Дхаммапада, 23. Слон 8:327), схвалює Людину, яка пильнує (Дхаммапада, 2005, с. 33–131; Дхаммапада, 2. Бдительность 10:30). Дао де цзін теж мовить про обачливість, незануреність людини (Дао дэ цзин, 2001, с. 464–465; с. 26).

Тора взагалі каже, що Всесильний – свідок (Тора, 2005, с. 1–190, Брейшит, Ваецэ 31:50). Біблія говорить про те, що Ісус Христос сам свідчить про себе (Біблія, 2011, с. 1116-1138; Ін 8:18), про те, що треба постійно спостерігати за собою (Біблія, 2011, с. 1116-1138, Лук 17:3). Коран теж мовить про свідчення від Бога, коли людина має ясне знамення (Коран, 1990, с. 187, Сура 11, Худ 20:17).

Алтерність Гегеля – це коли «інший» протиставляється «я». «Інший» заперечує «я» певної людини. «Я» впізнає себе в іншому, однак впізнає себе поза собою. Священне залишається, хоча і оголошено смерть Бога, що ніяк не закриває питання радикальної алтерності, а також трансцендентності, бо ж розуміння радикальної алтерності й трансцендентності – ширше за простір релігійної культури. Священне як таємнича священна сила може торкатися і розглядатися як релігійний містицизм і як містицизм поза релігією, а також розглядатися як певний прояв людського позасвідомого. Слово «таємниче» у сполученні «таємнича священна сила» вказує на те, що ця священна сила з'являється в людині невідомо відкіля і через невідомі причини.

Дослідники постмодерністської культури відмічають, що «алтерність, яка скрізь супроводжує знання-для-себе реального, є профілактичною для абсолютистського поняття знання» (Ваганян, 2003, с. 186). Але профілактичність можна віднести не тільки для абсолютистського поняття знання. Профілактичною є сама природа алтерності. Адже алтерність є Інший, стан Іншого або Вищий стан свідомості як компенсаторне осяння. А компенсаторне осяння є за своєю природою профілактика яка залишає істинне в людині і припиняє непотрібні дії. Цей профілактичний процес супроводжує не просто «знання-для-себе реального» (Ваганян, 2003, с. 186), а супроводжує процес зникнення непотрібного, неістинного знання. А ці процеси можна фіксувати через негативність. Тут не просто «негативність робить можливою позитивність знання, постійно вимагаючи заново постулювати те, що вже постульоване, у світлі того, що не постульоване, у світлі іншого» (Ваганян, 2003, с. 186), а виступає реальним станом людини, станом через який припиняються взагалі усілякі дії. Фіксація цих процесів є вже знання в знаках.

«Отже, квазітрансцендентне знання – це знання, що видається абсолютним, бо воно включає в себе те, чого воно не говорить, а те, чого воно не говорить, є тим, що перешкоджає йому бути абсолютним» (Ваганян, 2003, с. 186). ВИЩИЙ стан свідомості як квазітрансцендентне, як компенсаторне осяння включає в себе те,

чого воно не говорить. Тут не можна передати ту повноту яка вміщується в компенсаторне осяяння.

Знання відображає об'єктивну реальність, але самою цією реальністю не є. Можна сказати, що «усе знання є насправді – або на вигляд, або в певному розумінні – квазітрансцендентним, реальною репрезентацією речі-в-собі» (Ваганян, 2003, с. 186). Хоча не можна сказати, що знання про певні речі зовсім не відображають ці речі. Отже, і ВИЩИЙ стан свідомості або компенсаторне осяяння вгадується своїми певними властивостями-характеристиками.

Висновок. Умова через яку категорії квазітрансцендентне і безпосередність ВИЩОГО стану свідомості зв'язані, є те, що і квазітрансцендентне і безпосередність ВИЩОГО стану свідомості розглядаються як певні конкретні стани людини. Квазітрансцендентне як певний вид трансу цінується. Людина цінує цей свій стан і говорить про нього як про священне, ВИЩЕ, яке має властивість безпосередності. Безпосередність ВИЩОГО стану свідомості є в природі людини як компенсаторне осяяння

яке припиняє неважливі дії людини, що представлено в релігійно-містичній культурі і мистецтві. Отже ВИЩИЙ стан свідомості, або компенсаторне осяяння може мати таку назву як стан Припинення.

Гетерологія розглядає Іншого, як ВИЩИЙ стан свідомості. Якщо цей Інший в гетерології є ВИЩИЙ стан свідомості, то мова йде про трансцендентне, про певну суб'єктивну реальність як безпосередність. Але коли ми ведемо розмову і формуємо знання про цю суб'єктивну реальність як безпосередність, то це знання починається з досвіду. Але відомо, що досвід завжди опосередкований. Тому трансцендентність яка притаманна стану Іншого, як ВИЩОМУ стану свідомості стає квазітрансцендентністю, тобто трансцендентністю тільки на вигляд. Адже ця трансцендентність як досвід опосередковується. Таким чином ми також можемо пов'язати квазітрансцендентність з гетерологією, якщо для дослідження ми беремо Іншого як ВИЩИЙ стан людини і формуємо про цей стан знання.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Авеста. Авеста в русских переводах (1861–1996). Санкт-Петербург: Журнал «Нева». РХГИ. 1997. 480 с.
 Библия. Книга Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Москва: Российское библейское общество. 2011. 1431 с.
 Библия. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Рим: Видавництво отців Василіан «Місіонер». 2007. 350 с.
 Ваганян Н. Квазітрансцендентне (Quasi-transcendental). Енциклопедія постмодернізму. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 2003. С. 307.
 Дао дэ цзин. Люйши Чуньцю (Весны и осени господина Люя). Дао дэ цзин. Москва: Мысль. 2001. 525 с.
 Дхаммапада. Москва: ООО «Издательский дом «София». 2005. 192 с.
 Забияко А. П. Транс. В Энциклопедия эпистемологии и философии науки. Москва: «Канон» РООИ «Реабилитация». 2009. С. 999.
 Колодний А. Феномен релігієзнавства. Монографія. Київ: Інтерсервіс. 2020. 248 с.
 Коран. Москва: Издательско-полиграфическая фирма «АНС-Принт» Ассоциации «Новый стиль». 1990. 728 с.
 Нисаргадатта Махарадж. Я есть То. Москва: ИД «Ганга». 2013. 704 с.
 Ригведа: Мандалы I-IV. Москва: Наука. 1989. 767 с.
 Тора, с переводом на русский язык. Издательство Феор. 2005. 1396 с.
 Халапсис А. В. Зеркало Клио: Метафизическое постижение истории: монография. Днепр: Середняк Т.К. 2017. 380 с.

REFERENCES

- Avesta. Avesta v russkikh perevodakh (1861–1996) [Avesta. Avesta in Russian Translations (1861-1996)]. (1997). Sankt-Peterburg: Zhurnal «Neva». RKHGI.
 Bibliya. Kniga Svyashchennogo Pisaniya Vetkhogo i Novogo Zaveta [Bible. Book of Holy Scripture of the Old and New Testaments]. (2011). Moskva: Rossiyskoye bibleyskoye obshchestvo.
 Bibliya. Svyate Pys'mo Staroho ta Novoho Zavitu [Bible. The Holy Scriptures of the Old and New Testaments]. (2007). Rym: Vydavnytstvo ottsiv Vasylian «Misioner».
 Dao de tszin (2001). Lyuyshi Chun'tsyu (Vesny i oseni gospodina Lyuya) [Lushi Chunqiu (Spring and Autumn of Mr. Liu)]. Dao de tszin. Moskva: Mysl'.
 Dkhammapada [Dhammapada]. (2005). Moskva: ООО «Izdatel'skiy dom «Sofiya».
 Khalapsis, A.V. (2017). Zerkalo Klio: Metafizicheskoye postizheniye istorii [Clio's Mirror: Metaphysical Comprehension of History]. Monografiya. Dnepr: Serednyak T.K.
 Kolodnyy, A. (2020). Fenomen relihiyeznavstva [The phenomenon of religious knowledge]. Monografiya. Kyiv: Interservis.

- Koran [Koran]. (1990). Moskva: Izdatel'sko-poligraficheskaya firma «ANS-Print» Assotsiatsii «Novyy stil'».
- Nisargadatta, Makharadzh. (2013). Ya yest' To [I am That]. Moskva: ID «Ganga».
- Rigveda: Mandaly I-IV [Rig Veda: Mandalas I-IV]. (1989). Moskva: Nauka.
- Tora, s perevodom na russkiy yazyk [Torah, with translation into Russian]. (2005). Izdatel'stvo Feor.
- Vahanyan, N. (2003). Kvazitranssendentne (Quasi-transcendental) [Quasi-transcendental. The Encyclopedia of Postmodernism]. In Entsiklopediya postmodernizmu. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy».
- Zabiyako, A. P. (2009). Trans [Trance]. In Entsiklopediya epistemologii i filosofii nauki. Moskva: «Kanon» ROOI «Reabilitatsiya».

Murashkin Mykhailo

D.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7656-664X>, michailmurashkin@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 02.10.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2021

Sergiy Vonsovych*Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University (Kamianets-Podilskyi, Ukraine)***Theoretical Dominants of Power Elite Discourse**

The article reveals the theoretical dominants of power elite discourse; the perspectives of research are singled out and analyzed in correlation with the definitions of elite. First, elites are studied as functional groups, second, elites are analyzed as separate social strata, and third, elites are considered as institutions. Ways, methods and means of restoration of a power group are defined; it is proved that the control of positions and resources by the ruling elites provides a legal and legitimate opportunity to make final decisions, enables their dominance in formal institutions, determines and controls the rules of their functioning, gives the direction of their activities, facilitates coordination of their work. the essence of their activity as stabilizing in relation to social systems and society in general is singled out; it is shown that the ruling elites are elements of institutions and institutional orders. In this case, society with the help of institutions self-organizes and self-structures suggesting the presence of a factor of its temporal stabilization; socio-professional sources of recruitment of power groups are revealed; it is grounded that the concentrated nature of the influence of informal communications on state decision-making determines the activity of network coalitions of the ruling class; it was found that this is a transformation of the decision-making process, slowing down the political effects of the elite representation of civic interests, as the goal - the monopolization of management and control over society. It has been found that networks, by means of active converting various forms of capital into political pressure, become investors in political capital. They form a certain social fabric that determines the political agenda; it is proved that the discourse of political and cultural research of the power elites is based on cognitive models of sociological neo-institutionalism, modern "cultural sociology" and cultural anthropology.

Keywords: *power elite, political theory, discourse, legitimacy, legality, sociological institutionalism, social order, informal communications, post factual politics*

Сергій Вонсович*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)***Теоретичні доміанти дискурсу владних еліт**

У статті розкрито теоретичні доміанти дискурсу владних еліт; виокремлено і проаналізовано ракурси дослідження, кожен з яких співвідноситься з уявленнями про еліти: по-перше, еліти досліджуються як функціональні групи, по-друге, еліти аналізуються як окрема соціальна верства, по-третє, еліти розглядаються як інститути. З'ясовано шляхи, методи і засоби відновлення владної групи; доведено, що контроль позицій і ресурсів владними елітами забезпечує легальну і легітимну можливість здійснювати кінцеві рішення, уможлиблює їх домінування у формальних інститутах, визначати та контролювати правила їх функціонування, визначати спрямованість їхньої діяльності, сприяти координуванню їх роботи. виокремлено сутність їх активності як стабілізуючу стосовно соціальних систем і суспільства загалом; показано, що владні еліти є елементами інститутів та інституціональних порядків. При цьому суспільство за допомогою інститутів самоорганізується і самоструктурується, що означає наявність чинника його темпоральної стабілізації; розкрито соціально-професійні джерела рекрутування владних груп; обґрунтовано що концентрований характер впливу неформальних комунікацій на прийняття державних рішень визначає діяльність мережових коаліцій правлячого класу; з'ясовано, що при цьому відбувається трансформація процесу прийняття рішень, уповільнюються політичні ефекти представництва елітою громадянських інтересів, оскільки на меті - монополізація управління і контроль над суспільством; з'ясовано, що мережі, активно конвертуючи різні форми капіталу в політичний тиск, є інвесторами політичного капіталу. Вони формують певну соціальну тканину, яка визначає політичний порядок денний; доведено, що дискурс політико-культурних досліджень владних еліт має опертя на когнітивні моделі соціологічного неоінституціоналізму, сучасної «культурсоціології» і культурної антропології.

Ключові слова: *владна еліта, теорія політики, дискурс, легітимність, легальність, соціологічний інституціоналізм, соціальний порядок, неформальні комунікації, пост фактична політика*

Вступ.

Владна, політична еліта, завдяки своїм структурно-функціональним характеристикам, виступає провідним суб'єктом політичної діяльності. Її успішність обумовлюється структурною цілісністю, внутрішньоелітною консолідацією, орієнтацією на задоволення потреб суспільства через використання відповідних ресурсів, потенційних можливостей політичної системи, залучення суспільної ініціативи та готовністю відповідати на глобальні цивілізаційні виклики і зміни. Підґрунтям несподівано швидких і часто негативних змін у світі є тектонічна зміна домінуючих еліт. Ця зміна настільки глибока, що можна свідчити про глобальні трансформації світового економічного, політичного й ціннісного устрою вже в найближчі роки.

Мета дослідження полягає в аналізі різноманітних підходів, які визначають зміст елітології у владному контексті. Реалізації мети передбачає вирішення таких завдань: визначити стан наукового опрацювання проблеми; виокремлення ракурсів дослідження владних еліт, нових джерел і форм їх рекрутування; розкриття змісту двох тенденцій у формуванні і функціонуванні владних еліт; переосмислення теоретичного обґрунтування владних еліт з позицій когнітивних моделей соціологічного неоінституціоналізму, сучасної «культурсоціології» і культурної антропології. На теоретико-методологічному рівні досягнення поставлених завдань пов'язане з використанням неоінституціонального підходу, який був доповнений парадигмальним, системним, технологічним підходами, що обумовило також використання порівняльного, структурно-функціонального, історіологічного та загальнонаукових методів наукового дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій.

Категорія «владна, політична еліта» давно і добре розроблена у політичній науці як зарубіжними науковцями - Blondel (2007), Gaman-Golutvina (2018), Domhoff (2018), Алексеева (2021), Ашин (2010), Гаман-Голутвина (2016), Дука (2017), Ільїн (2018), Кочетков (2020); так і українськими науковцями - Бельська (2016), Кочубей (2009), Біщук (2012), Сахань (2016), Степаненко (2017), Хорішко (2018).

Результати дослідження.

У дослідженнях владних еліт можна виокремити три ракурси дослідження, кожен з яких співвідноситься з уявленнями про еліти. Так, еліти досліджуються як функціональні групи. По-друге еліти аналізуються як окрема соціальна верства. По-третє, еліти можна розглядати

і як інститути. При чому кожен із варіантів має належні теоретичні підстави та власні пояснювальні можливості й обмеження. Зокрема дослідження еліт як функціональних груп засвідчує, що це є персоніфіковане утворення, яке займає стратегічні позиції в суспільстві, яке дозволяє йому приймати кардинальні рішення, у т.ч. з приводу розподілу і споживання соціальних благ. Як бачимо, аналіз сконцентровано на структурному і функціональному аспекті існування владних груп. Варто зазначити, що підходи представників «класичного» періоду елітології – В. Парето і Г. Москі доцільно віднести до цього аспекту, не дивлячись на їхню суттєву відмінність. Слушним моментом є можливість функціонального аналізу під час вивчення еліт як функціональних груп. Власне положення дослідників еліт так чи інакше спираються на принципи аналізу Т. Парсонса. Принциповим є те, що еліти, займаючи певне місце в ієрархічно впорядкованій системі, виконують цілком визначені функції. Водночас зауважимо, що в рамках класичного функціоналізму опис владних еліт характеризується статичністю. Це зумовлено тим, що аналіз вибудовується навколо існування і функціонування системи як цілості, а внутрішня структура системи досліджується в контексті з «чотирма типами незалежних змінних: цінності, норми, колективи і ролі» (Парсонс, 1998, с. 18). Відтак еліти вже системно визначені і виконують функції зі стабілізації і збереження системи. Проте життєві реалії задають виклик такій системі. Тому вирішення проблеми внутрішньої динаміки системи було зумовлене з принциповим виходом за межі системного функціоналізму з врахуванням акценту на суб'єктивний чинник. Еліти визначаються як активні гравці, актори. Таким чином, генезис уявлень про еліти як функціональні групи демонструє два варіанта. За першого відбувається зосередження уваги на дослідження внутрішньої структури еліт та їх між фракційних взаємовідносин. При цьому важливим для аналізу стає переговорний процес всередині елітарної спільноти під час політичних криз, який утворює внутрішню динаміку (Burton, & Higley, 1987). Другий варіант пов'язаний з теоретичним синтезом класового аналізу і елітного (Peeler, 2001). За цього типу дослідження суспільство може являти собою як систему інститутів і соціальних ролей, так і сукупність різноманітних суспільств, які перебувають у конфліктному стані.

Досліджуючи еліти як соціальний прошарок, окремі автори використовують інший науковий метод, за чого теоретичні засади також різняться. Так, найбільш релевантними у цьому

аспекті є праці Т. Веблена, М. Хальбвакса, П. Бурдьє, У. Л. Ворнера, У. Домхоффа та ін. У своїй більшості дослідники, що розглядають еліти як соціальну верству (клас) надають перевагу інституціоналізму, марксизму, структуралізму, символічному інтераціоналізму. Основними категоріями аналізу постають: стиль і спосіб життя, символічна поведінка, колективні репрезентації і культурні демаркації.

Актуальним також постає питання відновлення владної групи у розумінні групової підтримки умов, які створюють можливість збереження влади у «своєму колі», і збереження стабілізації такого «кола». Пригадаємо, що «всі правлячі класи прагнуть стати спадковими якщо не за законом, то фактично» (Моска, 1994, с. 193). Стиль, спосіб життя, що виникає, культивується і відновлюється створює не тільки відповідні демаркації та ідентифікації, але й сприяє легітимації і тимчасовій трансмісії (Веблен, 1984). У цьому аспекті діяльність владних груп спрямована не стільки на виконання соцієтальних функцій, скільки зорієнтована на власне самозбереження як суспільної верстви (Уорнер, 2000). За Вебленом, саме часова перспектива постає одним із важливих чинників, які впливають на стабілізацію становища у системі влади і на зміцнення комплексу колективної репрезентації (Веблен, 1984). Символічне позначення персонально і колективно властивих якостей («гідність») та відповідна номінація («еліта») є невід'ємною характеристикою функціонування пануючих груп. Теоретично це може трактуватися під різним концептуальним кутом зору. З позиції соціоаналізу П.Бурдьє можливим є опис через груповий контроль над різними видами капітала, що забезпечує соціальний контроль і панування. За цього ефективність використання капіталів ув'язується із забезпеченням правил і умов їх взаємоконвертації, що зумовлює в масштабах суспільства тотальну владу. Суспільство на загал постає системою ієрархій, пов'язаних із розподілом суспільних благ і занятих різними суспільними групами, які мають на меті як мінімум – зберегти свої позиції, а за сприятливої ситуації – зайняти ще вищі.

Відомо, що у політичній системі процеси комунікації реалізуються на семантичному (базові культурні цінності), технічному (інформаційно-комунікативні технології), інфлуентальному (міфи, символіка) рівнях. Вони визначають особливості комунікативної взаємодії політичних суб'єктів та можливості її впливу на суспільство. Окреслені структурні елементи взаємодіють одне з одним на трьох ієрархічних рівнях: системно-нормативному, інституційному, базовому. Базовий рівень

являє собою певний політико-культурний простір (функціонування ідей, цінностей, ідеалів, моделей політичної поведінки), в рамках якого політичні суб'єкти виконують відповідно до власного статусу певні ролі. Оскільки культура може слугувати (і слугує) рушійною силою змін, підставою відновлення владних відносин, генератором певного типу соцієбельності, тому для аналізу еліт важливим постає також і культурний аспект. Щодо базових соціальних відносин, то актуальною є належність представників різних спільнот до однієї сукупності норм і переваг, до однієї когнітивної і комунікаційної компетентності й формування єдиних систем тотожності і відмінності. (Терборн, 1999, с. 83–86). До певної міри ілюстраторами значимості цього чинника стають дослідження Р.Патнема і Ф.Фукуями (Патнэм, 1996); (Фукуяма, 2004). Еліти в контексті суспільства як системи культурно визначених спільнот можуть виступати елементами інтеграції цього суспільства, а також ставати дезінтегруючим чинником.

Дослідження еліт як специфічного інституту суспільства, що за відповідних умов може виступати у якості основного, спирається на уявлення про інтегруючу та стабілізуючу функції інституту. Відповідно до інституціонального підходу, виокремимо релевантні в цьому контексті уявлення дослідників еліт (Feibleman, 1968, р. 19-21); (Бергер, & Лукман, 1995). Еліти можуть розглядатися як групи, що: а) контролюють стратегічні позиції в суспільстві або його підсистемах (структурах, інститутах), б) контролюють суспільні ресурси. Власне ці групи є впорядкованими, структурованими й рутинізованими і в наслідок об'єктивованості цілей своєї діяльності вже є інститутами. За такого розуміння інститутів важливою складовою є інкорпорованість в них внутрішніх норм поведінки й зрозумілість заявлених прагнень і цілей. Отже, контроль позицій і ресурсів забезпечує легальну і легітимну можливість владним елітам здійснювати кінцеві рішення, уможливорює домінування у формальних інститутів, визначати та контролювати правила їх функціонування, окреслювати спрямованість їхньої діяльності, сприяти координуванню їх роботи. Якщо відволіктися від особистісної складової вказаних груп, то можна виокремити сутність їх активності як стабілізуючу стосовно соціальних систем і суспільства загалом. У цьому контексті вони є елементами інститутів та інституціональних порядків. У масштабах суспільства підтримка символічного порядку, пов'язаного із функціонуванням національно-державної політичної (і не тільки) системи є важливою функцією. Зазначена функція

пов'язана з діяльністю окремих соціальних груп, які є специфічними інститутами. В сучасних суспільствах – це еліти, а раніше зазначені функції виконували правляча каста, аристократія (Keller, 1968). У такому випадку суспільство постає як впорядкована система структурних і інституціональних порядків.

Доцільно звернути увагу на соціально-професійні джерела рекрутування владних груп (зокрема бізнес), що стає важливим предметом дослідження. По-перше, бізнес, як джерело поповнення політичної еліти сприяє кращому усвідомленню особливостей соціальної системи (Putnam, 1976), в якій відбувається рекрутування, включаючи взаємовідносини держави і економіки, влади і бізнесу. По-друге, соціально-професійне походження державних діячів (чиновників і депутатів) спроможне впливати на їх поведінку. Тому знання цього може бути важливим для пояснення зв'язку між професійним походженням і політичною поведінкою (Carnes, 2012). По-третє, обмін керівними кадрами між різними інституційними секторами, як-то економічним і політико-адміністративним уможливорює інтеграцію відповідних владних груп і еліт, утворюючи переплетіння, зрощення, особисті унії тощо.

Концентрований характер впливу неформальних комунікацій на прийняття державних рішень визначає діяльність мережевих коаліцій правлячого класу. При цьому відбувається трансформація процесу прийняття рішень, уповільнюються політичні ефекти представництва елітою громадянських інтересів, оскільки на меті – монополізація управління і контроль над суспільством (Gairney, 2012). Саме мережі виступають інвесторами політичного капіталу, активно конвертуючи різні форми капіталу в політичний тиск. Вони формують певну соціальну тканину, що визначає політичний порядок денний (McClurg, & Lazer, 2014). При цьому відбувається входження у владу тих гравців, які володіють необхідними ресурсами. На думку Д. Зігеля (Siegel, 2018, р. 824), утворення системи мережевого криптоправління формує нову форму панування – «клієнтелістську систему» взаємозв'язків, яка породжує формування ендогенної мережі. Мережа формує потік розподілу ресурсів поза офіційної системи правління. Характерно, що поява нових термінів свідчить про такі якісні трансформації. До прикладу, «постдемократії», «постправди» та інші феномени з префіксом «пост» (що констатує якісну зміну референцій об'єктів, проте відображає невизначеність їх нових станів) демонструють імплементацію влади у нову історичну форму. Якщо раніше для еліт була непідвладною хаотизація суспільних

відносин, а нагромадження нелінійних залежностей зумовлювало як послаблення норм, так і зниження політичного статусу, то для сучасних еліт мережева реорганізація зонт прийняття державних рішень дозволяє впоратися із цими проблемами. Сучасна еліта показала здатність і спроможність долати обмеження формальних інститутів (Knight, 1992), змінюючи правила гри під час гри. Тому активність мережевих коаліцій (клік, кланів, сімей та ін. акторів) набуває системного характеру. За цього змінюється зміст звичного терміну «правлячі еліти» на «правлячу меншість», яка водночас є головним бенефіціарієм, контролером і проєктуальником рішень. Залучення до мережевої системи привілейованого правління дітей і родичів великих чиновників спричиняє поглиблення соціального розколу у суспільстві та «аристократизує» правлячий клас.

Ряд дослідників розглядають якісну трансформацію еліт в залежності від розташування правлячої верстви у владній структурі, зокрема мова йде про злиття і зрощування управлінських структур і фінансово-промислових груп на підставі торгу і неформальних домовленостей. У дещо ширшому теоретичному контексті до прихильників таких позицій можна віднести прихильників теорії «вузлового управління» (К.Ширінг, Дж.Вуд), «договірної демократії» (В.Сергєєв), «постдемократії» (К.Крауч), «мережевого управління» (Д. Ноук, Дж. Річардсон) і навіть неоелітистів (Р. Гамільтона, Т. Дая, Х. Цайглера), які обмежували плюралізм винятково у рамках правлячої верстви.

Загалом, можна виокремити існування двох тенденцій формування і функціонування еліти. Перша пов'язана із успадкуванням колишніх принципів організації політичної влади збереженням ключових інститутів представництва, відновленням функціоналу публічних інститутів. При цьому залучаються політико-економічні конструкти, які сприяють підтримці елітами традиційних комунікацій із суспільством. Інша тенденція показує, що під прикриттям офіційних інститутів вже утворилася інакша владна конструкція. Вона характеризується відсутністю офіційної легітимації здійснення вирішального впливу на як на ключові рішення держави, так і на потоки розподілу суспільних ресурсів. При цьому правління здійснює вже не еліта, а мережеві об'єднання правлячої меншості.

Не беручи під сумнів обґрунтованість позиції щодо значного ступеня «варіантності» сучасної соціології еліт (ідентифікаційної, позиційної, репутаційної, децизійної, рекрутаційної) (Дука, 2015, с. 5–43), варто зазначити, що в

основі дослідницьких стратегій соціокультурної динаміки сучасних політичних еліт домінуючими є позитивістські дослідницькі установки та їх функціоналістські версії.

Сучасний стан владної еліти як на глобальному, так і на локальному рівнях за умов інформаційного чинника впливу на соціальні групи гостро поставив питання довіри до владних еліт. Еліті не довіряють, її бояться і ненавидять, бо вона може викручуватися, лукавити, брехати. Причини природи «брехливості» сучасних політичних еліт вивчається тривалий час. При цьому науковці доходять висновку, що зростання недовіри до політичних акторів і медійних технологій під час продукування політичної інформації зумовлює диверсифікацію і деградацію критеріїв істинності і брехливості у інтерпретації подій минулого та сучасного у політиці. Як вважають дослідники феномену «постфактичної політики», значне використання політичними елітами ірраціональних медійних продуктів для легітимації своїх дій зумовлює культивування викривлених форм політичного знання на кшталт політичних чуток, пліток, містифікацій і скандалів. Такі форми знання стають вагомим когнітивним ресурсом політичних еліт для політичної мобілізації, що може мати неоднозначні соціальні наслідки. Проблема полягає в тому, що важко прояснити природу інституціональних і організаційних підстав зростаючої потреби сучасних політичних еліт в символічних ресурсах «постфактичної політики». Як зазначає соціолог Н.Луман, повідомлення сучасних масмедіа визначаються не стільки кодом істинне/хибне, скільки кодом інформація/не інформація та залежать від процедур відбору цих повідомлень на підставі специфічних комунікативних кодів, які окреслилися в рамках комунікацій та конфліктують з іншими комунікативними просторами (Луман, 2005, с.62–64). Оскільки комунікативні простори загалом є диференційованими, то кожний з них має власні «специфічно узагальнені» засоби комунікації, що визначає її перебіг. Зазвичай, представники сучасної політичної еліти, приймаючи політичне рішення, апелюють до «істини» і «фактів», проте символічне середовище і символічні ресурси політичної сфери стають більш вагомими і дієвішими.

Зауважимо, що теоретичні домінанти дискурсу «класичної» елітології відповідають раціоналістичним політико-філософським трактуванням опису основ функціонування і способів подолання політико-культурного деградування еліт. По суті, вони вже мають місце в теоретичній інтенції «незацікавленого», заснованого на фактах спостереження

дослідження В.Парето. Науковець наголошував на значимості здатності дослідника абстрагуватися від ідеологічної кон'юнктури і абстрактних теоретизувань. (Парето, 2011, с. 32–33). Дійсне становище речей, за Парето, передує «ідеальному», яке трансформується в реальності, що задається фактами. У реаліях сучасних комунікацій процеси політико-культурної ідентифікації еліт є амбівалентними. Те, що для одних політичних акторів комунікативного процесу є демонструванням політичного цинізму, «популізму», «політичного варварства», для інших – природний стан, спосіб підтримки політичної ідентичності і державного суверенітету. Це засвідчує не тільки варіативність способів концептуалізації соціокультурної динаміки чи хибності інтерпретацій, але й говорить про обмеженість пріоритетів у тлумаченні соціокультурної динаміки еліт. Наявність своєрідності комунікативних параметрів явища «постфактичної політики», зумовленої розвитком цифрових інформаційних технологій, якими користуються політичні еліти, відтінює дихотомію сучасної полеміки про «правдивість» і «хибність» у практиках регулятивного впливу еліт на суспільство. Прихильники, які виступають за «сильну програму» політико-культурних досліджень, у яких культура розглядається як «незалежна змінна», акцентують увагу на тому, що соціальні явища, які в суспільстві номінуються як «факти», залежать від їхнього сприйняття та ефективності їх впливу на колективну ідентичність. Це стосується політико-культурної активності сучасних еліт, оскільки їхня «постфактична політика» часто пов'язана з інтерпретацією подій травматичного чинника або спробами надати фактам свідчення травматичних обставин (Александр, 2012, с.17–18). Тому аналіз політико-культурної активності еліт передбачає не правдивість заяв політичних акторів чи оцінювання їх моральних виправдань, а розуміння обставин, за яких відбуваються такі заяви та які їх наслідки.

Цікавим з точки зору евристики є дискурс політико-культурних досліджень, який має опертя на когнітивні моделі соціологічного неоінституціоналізму, сучасної «культурсоціології» і культурної антропології. Представники цих моделей підкреслюють перспективність розуміння культури як мережі сенсу, історичної форми соціальної пам'яті. Теоретико-методологічні посилення соціологічного інституціоналізму орієнтують на опис інститутів як культурно-нормативних, когнітивних структур, зв'язаних із утворенням ідентичності різноманітних рухів і організацій (колективних акторів), залучаючи до цього процесу

раціоналізовані міфології і ритуальності. Відтак представники соціологічного інституціоналізму розглядають «легітимність» як основний концепт, описуючи активність організацій як колективних акторів (Meyer, 2008; Deerhouse, & Suchman, 2008). У такому випадку легітимацію можна визначити як процес теоретичного обґрунтування, прояснення можливих альтернатив соціальної еволюції домінуючих організацій, процесів рутинізації організаційних норм і правил як умов організаційної стійкості і активності організацій у динамічному соціокультурному просторі. Культурсоціологія орієнтується на дослідження культури та її символічних репрезентацій, зокрема політичної культури як історичної форми «соціальної пам'яті», вивчення «культурної прагматики» і «соціального перформансу» політичних комунікацій, «драматургії влади» тощо. Загалом йде процес дослідження багатопланового соціального конструювання комплексу засобів символічного вироблення соціальної влади, сакральних об'єктів і різноманітних символічних фігур взаємодії (Alexander, 2003, p.11–26). Все це актуалізує вивчення символічних аспектів регулювання елітами просторово-часових параметрів соціального порядку. Підкреслюючи значимість еліт в процесі формування соціального порядку, О. Дука зазначає, що через можливість державної інституціоналізації еліти спроможні автономно приймати рішення і використовувати ресурси всього суспільства (Дука, 2015, с. 31–53). При цьому вони позиціонують себе у якості особливого політичного суб'єкта стосовно основної маси населення та державних інститутів.

Висновки. Таким чином, врахування владних можливостей еліт під час регулювання просторово-часових характеристик індивідуального, групового і соціального існування є важливим компонентом дискурсу. Вони визначають межі фізичного і соціального існування інших соціальних суб'єктів і самих себе в публічному і приватному просторі: на рівні повсякденності, переосмислення

минулого, «свого» і «чужого», громадянського стану, морального порядку, способів адаптації до оточуючого середовища самих еліт. Через проведення «кордонів» у просторі і часі еліти здійснюють самоідентифікацію і власну презентацію в межах культурного простору як частина народу, етносу, нації, тим самим забезпечуючи легітимацію домінуючого становища.

Систематизовано розуміння структурних складових еліти як політичного інституту та його функцій, які визначаються потребами забезпечення сталого розвитку політичної системи. Обґрунтовано, що контроль позицій і ресурсів забезпечує легальну і легітимну можливість владним елітам здійснювати кінцеві рішення. При цьому стає можливим домінування у формальних інститутах, окреслення та контролювання правил їх функціонування, визначення спрямованості їхньої діяльності, координування їх роботи. Якщо відволіктися від особистісної складової цих груп, то можна виокремити сутність їх активності як стабілізуючу стосовно соціальних систем і суспільства загалом. У цьому контексті вони є елементами інститутів та інституціональних порядків.

Потребує вивчення проблематика в сучасній теорії еліт, на що звертають увагу ряд дослідників. Зокрема, дихотомія «еліти-не-еліти» відповідає рівню механістичної наукової картини світу, що стає проблемою під час аналізу сучасних міжелітних політичних взаємодій. Також значно переоціненою є роль і зміст елітного консенсусу з приводу головних контурів політичної організації в державі, оскільки сама конфігурація еліти може сприяти формуванню нетривких форм консенсусу. Ще одна проблема пов'язана з поширеною тезою про наявність ідейно-когнітивних відмінностей еліти від решти населення. Ці відмінності зумовлені особливостями виховання, професійного становлення, визначаються зовнішніми чинниками розвитку еліт.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Александр Д. Культурная травма и коллективная идентичность. Социологический журнал. 2012. № 3. С.6–40.

Алексеева Т. А., Лошкарёв И. Д., Пареньков Д. А. Дилеммы современной теории политических элит: что дальше? Полис. Политические исследования. 2021. № 5. С. 78–93. URL: <https://doi.org/10.17976/jpps/2021.05.06>.

Ашин Г. К. Элитология: история, теория, современность. Москва: МГИМО Университет. 2010. 600 с.

Бішук В. Еволюція трактування поняття еліта в історико-філософському контексті та можливість застосування класичних підходів елітаризму в сучасних українських умовах Демократичне владарювання. Науковий вісник. 2012. №9. С.1–14. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik9/fail/Bishchuk.pdf.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 334 с.

Бельська Т. В. Глобальне громадянське суспільство: сутність, генеза та вплив на державну політику України. Національна академія державного управління при Президентові України; Українське товариство сприяння соціальним інноваціям. Київ. Вид-во «ВАДНД», 2016. 300 с.

Веблен Т. Теория праздного класса. Москва: Прогресс, 1984. 194 с.

Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты как объект исследований в отечественной политической науке. Политическая наука. № 2. 2016. С. 38-73.

Дука А. В. Вариантность социологии элит. Журнал социологии и социальной антропологии. Т. XVIII, № 4 (81). 2015. С. 5-43.

Дука А. В. Основания функционирования властных элит. Власть и элиты. Вып. 2. Санкт-Петербург: «Интер соисс», 2015. С. 14-73.

Дука А. В. Трансформация постсоветских политико-административных элит. Актуальные проблемы Европы. №2. 2017. С. 14-54.

Ильин М. В. Современная политическая наука: кризис или развитие? Политическая наука. №1. 2018. С. 40-67.

Кочетков А.П. Транснациональные элиты в глобальном мире. Москва: Аспект Пресс. 2020. 208 с.

Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Київ, Вип. 17. 2009. С. 96-107. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26610/15-Kochubey.pdf?sequence=1>

Луман Н. Реальность массмедиа. Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. Москва: Практика, 2005. 256 с.

Моска Г. Правящий класс [Главы из книги]. Социологические исследования. № 10. 1994. С. 187-198.

Парето В. Трансформация демократии. Пер. с итал. М. Юсима. Москва: Территория будущего. 2011. 290 с.

Парсонс Т. Система современных обществ. Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Москва: Аспект Пресс, 1998. 270 с.

Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: Гражданские традиции в современной Италии. Москва: Ad Marginem, 1996. 288 с.

Сахань О. М. Проблема оновлення політико-управлінських еліт у сучасній Україні Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». серія: Соціологія. Харків, № 3. 2016. С. 258-264.

Степененко О. Зміна політичної еліти шляхом люстрації: загальна характеристика та тенденції розвитку в Україні. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Sv. 4, Vyd. 4. С. 124-128.

Терборн Г. Принадлежность к культуре, местоположение в структуре и человеческое действие: объяснение в социологии и социальной науке. Теория общества: Фундаментальные проблемы. Москва: «КАНОН - прессЦ», «Кучково поле», 1999. С. 73-102.

Уорнер У. Живые и мертвые. Москва; Санкт-Петербург: Университетская книга. 2000. 664 с.

Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина. Москва: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.

Хорішко Л. С. Інституціоналізація еліти в процесах модернізації політичних систем Запоріжжя: КСК-Альянс, 2018. 400 с.

Alexander J. C. Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy *Social Performance Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual* ed. by J.C. Alexander, B. Giesen, J.L. Mast. Cambridge, UK; N.Y.: Cambridge University Press, 2006. P. 29-89.

Blondel J, Muller-Rommel. Political Elites. *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Ed. by R.J. Dalton, H.-D. Klingemann. Oxford: Oxford University Press. 2018. URL: <http://10.1093/oxfordhb/9780199270125.003.0044> 27.06.2021.

Burton M. G., Higley J. Elite Settlements. *American Sociological Review*. 1987. Vol.52. №3. P. 295-307.

Carnes N. Does the Numerical Underrepresentation of the Working Class in Congress Matter? *Legislative Studies Quarterly*. 2012. № 37 (1). P. 5-34.

Deephouse D. L., Suchman M. Legitimacy in Organizational The *SAGE handbook of organizational institutionalism*. Ed. by R. Greenwood, R. Suddaby, K. Sahlin. Los Angeles; L.: SAGE, 2008. P.49 -77.

Domhoff G. W. Studying the Power Elite: Fifty Years of Who Rules America? N.Y.: Routledge. 2018. 222 p.

Feibleman, James K. The Institutions of Society. New York: Humanities Press, 1968. 335 p.

Gairney P. Understanding Public Policy: Theories and Issues. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. 348 p.

Gaman-Golutvina O. Political Elites in the USA under George W. Bush and Barack Obama: Structure and International Politics. *Historical Social Research*. Vol. 43. No. 4. 2018. P. 141-163. URL: <https://doi.org/10.12759/hsr.43.2018.4.141-163>.

Keller S. Elites. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Ed. by D.L. Sills. New York: The Macmillan Company & The Free Press, Vol. 5.1968. P. 26-29.

Knight J. Institutions and Social Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 250 p.

Meyer J. W. Reflections on Institutional Theories of Organizations. *The SAGE handbook of organizational institutionalism*. Ed. by R. Greenwood, R. Suddaby, K. Sahlin. Los Angeles; L.: SAGE, 2008. P. 788-809.

Peeler J. A. Elites, Structures, and Political Action in Latin America. *International Review of Sociology*. Vol.11. № 2. 2001. P. 231-246.

Putnam R. D. The Comparative Study of Political Elites. Englewood Cliffs; New Jersey: Prentice-Hall, 1976. 260 p.

Scott D., McClurg S., Lazer D. Political Network. *Social Network*. Vol. 36, № 1. 2014 P. 1-4.

Siegel D.A. Democratic Institutions and Political Networks. *The Oxford Handbook of Political Networks*. Ed. by J.N. Victor, A. Montgomery, M. Lubell. Oxford; New York: Oxford University Press, 2018. P. 817-833.

REFERENCES

- Aleksander, D. (2012). Kul'turnaja travma i kollektivnaja identichnost' [Cultural trauma and collective identity]. *Sociologicheskij zhurnal*, 3, 6–40.
- Alekseeva, T. A., Loshkarjov, I. D., & Paren'kov, D. A. (2021). Dilemmy sovremennoj teorii politicheskikh elit: chto dal'she? [Dilemmas of Contemporary Theory of Political Elites: What's Next?]. *Polis. Politicheskie issledovanija*, 5, 78–93. Retrieved from <https://doi.org/10.17976/jpps/2021.05.06>.
- Alexander, J. C. (2006). Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy. *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*. Ed. by J.C. Alexander, B. Giesen, J.L. Mast. Cambridge, UK; N.Y.: Cambridge University Press, 29–89.
- Ashin, G. K. (2010). *Jelitologija: istorija, teorija, sovremennost'*. [Elitology: history, theory, modernity]. Moskva: MGIMO - Universitet.
- Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Social'noe konstruirovanie real'nosti: Traktat po sociologii znaniya*. [The Social Construction of Reality: A Treatise on the Sociology of Knowledge]. Moskva: Medium.
- Bishchyk, B. (2012). Evoljucija traktuvannja ponjattja elita v istoryko-filosofskomu konteksti ta mozhlyvistj zastosuvannja klasychnykh pidkhodiv elitaryzmu v suchasnykh ukrajinsjkykh umovakh [The evolution of the interpretation of the concept of elite in the historical and philosophical context and the possibility of applying classical approaches to elitism in modern Ukrainian conditions]. *Demokratychno vladarjuvannja. Naukovyj visnyk*, 9, 1–14. Retrieved from http://lvivacademy.com/vidavnytstvo_1/visnyk9/fail/Bishchuk.pdf.
- Bjelsjka, T. V. (2016). Ghlobaljne ghromadjansjke suspiljstvo: sutnistj, geneza ta vplyv naderzhavnu polityku Ukrajiny. [Global civil society: essence, genesis and influence of the state policy of Ukraine.] *Nacionaljna akademija derzhavnogho upravlinnja pry Prezydentovi Ukrajiny; Ukrajinsjke tovarystvo spryannja socialnym innovacijam*. Kyjiv. Vyd-vo «VADND».
- Blondel, J., & Muller-Rommel (2018). Political Elites. *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Ed. by R. J. Dalton, H.-D. Klingemann. Oxford: Oxford University Press. Retrieved from <http://10.1093/oxfordhb/9780199270125.003.0044> 27.06.2021.
- Burton, M. G., & Higley, J. (1987). Elite Settlements *American Sociological Review*, 52(3), 295–307.
- Carnes, N. (2012). Does the Numerical Underrepresentation of the Working Class in Congress Matter? *Legislative Studies Quarterly*, 37(1), 5–34.
- Deephouse, D. L., & Suchman, M. (2008). Legitimacy in Organizational. *The SAGE handbook of organizational institutionalism* ed. by R. Greenwood, R. Suddaby, K. Sahlin. Los Angeles; L.: SAGE, 49–77.
- Domhoff, G. W. (2018). *Studying the Power Elite: Fifty Years of Who Rules America?* N.Y.: Routledge.
- Duka, A. V. (2017). Transformacija postsovetskih politiko-administrativnyh elit. [Transformation of the post-Soviet political and administrative elites] *Aktual'nye problemy Evropy*, 2, 14–54.
- Duka, A. V. (2015). Osnovaniya funkcionirovanija vlastnyh elit. [The foundations of the functioning of the power elites]. Sankt-Peterburg: «Inter socis», *Vlast' i jelity*, 2, 14–73.
- Duka, A. V. (2015). Variantnost' sociologii elit. [Variation in the sociology of elites] *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii*, XVIII, 4(81), 5–43.
- Feibleman, James, K. (1968). *The Institutions of Society*. New York: Humanities Press.
- Fukujama, F. (2004). *Doverie: social'nye dobrodeteli i put' k procvetanju*, [Trust: Social Virtues and the Path to Prosperity]. Per s angl. D. Pavlovoj, V. Kirjushenko, M. Kolopotina Moskva: OOO «Izdatel'stvo AST»: ZAO NPP «Ermak», 730 s.
- Gairney, P. (2012). *Understanding Public Policy: Theories and Issues*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 348 p.
- Gaman-Goluvina, O. (2018). Political Elites in the USA under George W. Bush and Barack Obama: Structure and International Politics. *Historical Social Research*. 43(4), 141–163. Retrieved from <https://doi.org/10.12759/hsr.43.2018.4.141-163>
- Gaman-Goluvina, O. V. (2016). Politicheskie jelity kak ob'ekt issledovanij v otechestvennoj politicheskoy nauke. [Political elites as an object of research in domestic political science]. *Politicheskaja nauka*, 2, 38–73.
- Il'in, M. V. (2018). Sovremennaja politicheskaja nauka: krizis ili razvitie? [Contemporary Political Science: Crisis or Development?] *Politicheskaja nauka*, 1, 40–67.
- Keller, S (1968). *Elites* International Encyclopedia of the Social Sciences Ed. by D.L. Sills. New York: The Macmillan Company & The Free Press, 5, 26–29.
- Khorishko, L. S. (2018). Instytucionalizacija elity v procesakh modernizacii politychnykh system. [Institutionalization of the elite in the processes of modernization of political systems]. *Zaporizhzhja: KSK-Aljans*.
- Knight, J. (1992). *Institutions and Social Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kochetkov, A. P. (2020). *Transnacional'nye jelity v global'nom mire*. [Transnational elites in the global world]. Moskva: Aspekt Press.
- Kochubej, L. O. (2009). Politychna elita ta politychnyj klas: klasychni zarubizhni koncepciji. [Political elite and political class: classic foreign concepts]. *Suchasna ukrajinsjka polityka. Polityky i politologhy pro neji*. Kyjiv, 17, 96–107. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26610/15Kochubey.pdf?sequence=1>.
- KSakhanj, O. M. (2016). Problema onovlennja polityko-upravlinsjkykh elit u suchasnij Ukraini [The problem of renewal of political and managerial elites in modern Ukraine]. *Visnyk Nacionalnogho universytetu «Jurydychna akademija Ukrajiny imeni Jaroslava Mudrogho»*. Serija: Sociologhija. Kharkiv, 3, 258–264.

- Luman, N. (2005). Real'nost' massmedia [The reality of the media]. per. s nem. A. Ju. Antonovskogo. Moskva: Praksis.
- Meyer, J. W. (2008). Reflections on Institutional Theories of Organizations. The SAGE handbook of organizational institutionalism ed. by R. Greenwood, R. Suddaby, K. Sahlin. Los Angeles; L.: SAGE, 788–809.
- Moska, G. (1994). Pravjashhij klass [Ruling class]. Glavy iz knigi. Sociologicheskie issledovaniya, 10, 187–198.
- Pareto, V. (2011). Transformacija demokratii [Transforming Democracy]. Per. s ital. M. Jusima. Moskva: Territorija budushhego.
- Parsons, T. (1998). Sistema sovremennyh obshchestv. [The system of modern societies]. Per. s angl. L.A. Sedova i A.D. Kovaleva. Moskva: Aspekt Press.
- Patnjem, R. (1996). Chtoby demokratija srabotala: Grazhdanskije tradicii v sovremennoj Italii.[Making Democracy Work: Civil Traditions in Modern Italy]. Moskva: Ad Marginem.
- Peeler J. A. (2001). Elites, Structures, and Political Action in Latin America. International Review of Sociology, 11(2), 231–246.
- Putnam, R. D. (1976). The Comparative Study of Political Elites. Englewood Cliffs; New Jersey: Prentice-Hall.
- Scott, D., McClurg, S., & Lazer, D. (2014). Political Network. Social Network, 36(1), 1–4.
- Siegel, D. A. (2018). Democratic Institutions and Political Networks. The Oxford Handbook of Political Networks. Ed. by J. N. Victor, A. Montgomery, M. Lubell. Oxford; New York: Oxford University Press, 817–833.
- Stepenenko, O. (2017). Zmina politychnoji elity shljakhom ljustraciji: zaghaljna kharakterystyka ta tendenciji rozvytku v Ukrajinu.[Changing the political elite through lustration: general characteristics and development trends in Ukraine]. Evropský politický a právní diskurz. 4(4), 124–128.
- Terborn, G. (2000). Prinadlezhnost' k kul'ture, mestopolozhenie v strukture i chelovecheskoe dejstvie: ob#jasnenie v sociologii i social'noj nauke [Cultural affiliation, location in structure, and human action: an explanation in sociology and social science]. Teorija obshchestva: Fundamental'nye problemy Moskva: «KANON - press», «Kuchkovo pole», 1999, 73–102.
- Uorner, U. (2000). Zhivye i mertvyje. [The living and the dead]. Moskva; Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga.
- Veblen, T. (1984). Teorija prazdnogo klassa.[Leisure class theory]. Moskva: Progress.

Vonsovych Sergiy

D.Sc., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-9657-0902>, vonsovych@ukr.net

Стаття надійшла / Article arrived: 08.10.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2021

Hanna Lavrynenko*Borys Grinchenko Kyiv University (Kyiv, Ukraine)*

Universal Regularities of the States Development in Conditions of Pandemic: Lessons for the Post-Soviet Space

The article examines the main patterns of development of the states in a pandemic. It was determined that the attention of scientists is focused on the problem of the impact of the pandemic on world political and globalization processes in general, and much less attention is paid to the issues of functioning in the conditions of the renewed world order of individual states, including from the post-Soviet space, which also need to determine the vector of further development, so as not to follow the path of institutional isomorphism, what determines the relevance of the research. In this connection, the goal was set to identify the universal patterns of development of the states in a pandemic, which can become lessons for the states of the post-Soviet space. It was revealed that the pandemic had a universal catalytic effect on existing political processes, revealing weaknesses in the functioning of political institutions on the one hand. On the other hand, the coronavirus has demonstrated the ability to accumulate a collective resource to achieve socio-political goals. The results of the study found that COVID-19 forced society to make a choice between the universal regularities of the development of states: totalitarian control and freedoms, as well as between global solidarity and national isolation. The impact of the pandemic on the spread of political protectionism among the states is assessed. The situation with the alignment of forces and the shift of the center of influence in the world political arena from West to East is characterized. It was concluded that the growth of failed states is expected in the foreseeable future. It has been established that the resumption of the spread of globalization trends is expected, primarily in the information field. It was determined that the search for a balance between the tasks of national and global development continues. It is pointed out that the universal pattern of development of the post-Soviet states, based on modeling their behavior from the standpoint of the Poincaré's theorem, will be their movement along their own trajectory, which will lead to the "paradox of political return", as a result of which the movement towards the achievement of common goals, taking into account the experience gained, will continue.

Keywords: *universalism, pandemic, COVID-19, political protectionism, institutional isomorphism, totalitarian control, freedom, failed states, globalization, Poincaré's theorem*

Ганна Лавриненко*Київський університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)*

Універсальні закономірності розвитку держав в умовах пандемії: уроки для пострадянського простору

У статті розглядаються основні закономірності розвитку держав в умовах пандемії. Визначено, що увага вчених сконцентрована на проблемі впливу пандемії на світові політичні та глобалізаційні процеси загалом, та значно менше приділяється уваги питанням функціонування в умовах оновленого світоустрою окремо взятих держав, у тому числі і з пострадянського простору, яким також необхідно визначити вектор подальшого розвитку, щоб не піти шляхом інституційного ізоморфізму, що зумовлює актуальність дослідження. У зв'язку з чим було поставлено мету виявити універсальні закономірності розвитку держав в умовах пандемії, які можуть стати уроками для держав пострадянського простору. Виявлено, що пандемія мала універсальний каталітичний вплив на існуючі політичні процеси, виявивши слабкі сторони у функціонуванні політичних інститутів з одного боку. З іншого боку, коронакриза продемонструвала здатність до акумулювання колективного ресурсу для досягнення соціально-політичних цілей. В результатах дослідження встановлено, що COVID-19 змусив суспільство зробити вибір між універсальними закономірностями розвитку держав: тоталітарним контролем та свободами, а також між світовою солідарністю та національною ізоляцією. Оцінено вплив пандемії на поширення політичного протекціонізму серед держав. Охарактеризовано ситуацію із розстановкою сил та зсуву центру впливу на світовій політичній арені із Заходу на Схід. Зроблено висновки, що в найближчому майбутньому очікується зростання failed states. Встановлено, що очікується відновлення поширення глобалізаційних тенденцій насамперед в інформаційному полі. Визначено, що пошук рівноваги між завданнями національного та глобального розвитку продовжується. Вказано, що універсальною закономірністю розвитку держав пострадянського простору, ґрунтуючись на моделюванні їх поведінки з

позицій теореми Пуанкаре, стане їх рух за власною траєкторією, що призведе до «парадоксу політичного повернення», внаслідок якого продовжиться рух до досягнення спільних цілей з урахуванням набутого досвіду.

Ключові слова: універсализм, пандемія, COVID-19, політичний протекціонізм, інституційний ізоморфізм, тоталітарний контроль, свобода, failed states, глобалізація, теорема Пуанкаре

Вступ.

Актуальність дослідження. Пандемія COVID-19, що обрушилася на всю світову спільноту два роки тому, змінила життя мільйонів людей і зрушила акценти в оновленій світобудові. Питання безпеки через кілька десятиліть знову стало пріоритетним для більшості, а дії урядів розвинених держав зазнали жорсткої критики з боку опонентів та громадянського суспільства. У боротьбі з популярністю тенденцій відродження національних держав позиції глобалізації серйозно похитнулися. Отримала нове прочитання політика закритості та конфронтації, що спричинило зміщення центру впливу на геополітичній карті світу. Авторитет позицій західних оплотів демократії зазнав жорсткої критики, внаслідок чого перед державами, що розвиваються, у тому числі і з пострадянського простору, постало завдання пошуку нових орієнтирів для успішного завершення процесу трансформації та ефективного політичного розвитку відповідно до викликів часу.

Проблематика пошуку альтернативних шляхів розвитку держав у період пандемії стала предметом дискусії для більшості сучасних дослідників. Однак, як заявляє американський політолог японського походження Ф. Фукуяма, політичний устрій тієї чи іншої держави не впливає на успіх у протистоянні пандемії коронавірусу (Fukuyama, 2021). Помилково буде стверджувати, що авторитарним режимам більш ефективно вдалося стримувати пандемію. Оскільки є безліч вдалих прикладів, як демократичні держави (Південна Корея, Японія, Тайвань) ведуть успішну боротьбу із COVID-19.

У той же час, про побоювання щодо надмірного втручання пандемії коронавірусу в політичні процеси та наростаючої ерозії права висловився экс-глава Конституційного суду ФРН Ганс-Юрген Пап'єр (Irrational, 2021). На його думку, довіра громадян до політичних інститутів та верховенства права серйозно підірвана, у зв'язку з чим уряди мають зробити переоцінку цінностей та обґрунтованості своїх дій, щоб уникнути політико-правового колапсу та нівелювання демократичних принципів розвитку держав. Проте більшість дослідників погоджуються, що пандемія не призведе до політики згорання глобалізаційних процесів. А навпаки, після закінчення пандемії глобалізація набуде нових форм (Fukuyama, 2020). Таким чином, більшість сучасних дослідників

приділяють увагу проблемі впливу пандемії на світові політичні та глобалізаційні процеси загалом, не апелюючи до питань функціонування окремо взятих держав в умовах оновленого світобудови. У тому числі йдеться і про держави пострадянського простору, яким також необхідно визначитися з подальшим вектором розвитку і не піти шляхом інституційного ізоморфізму, в чому полягає актуальність даного дослідження.

Мета даного дослідження - виявлення універсальних закономірностей розвитку держав в умовах пандемії, які можуть стати уроками для держав пострадянського простору.

Для досягнення поставленої мети використовувалися наступні **підходи та методи дослідження:**

- системний та діяльнісний підходи – для вивчення проблеми комплексного впливу пандемії на інституційні компоненти політичної системи, а також на способи їх взаємодії з метою вироблення балансу у вирішенні завдань національного та глобального масштабу. Крім того, використання цих підходів дозволило простежити вплив наслідків пандемії на функціонування урядів і, як наслідок, на потенційно можливе корегування позицій держав на світовій політичній арені;

- компаративний метод дослідження з орієнтацією на випадки - для дослідження універсальних закономірностей впливу пандемії на розвиток держав з використанням стратегії максимальної подібності, коли перед усіма державами постало єдине завдання - боротися з пандемією, незалежно від рівня розвитку, можливостей і рівня впливовості. Також застосування порівняльного методу було спрямовано на вирішення проблеми вибору конфігурації держав у контексті подальшого вибору між пріоритетами національного та глобального рівня;

- метод прогнозування (моделювання поведінки держав пострадянського простору з позицій теореми Пуанкаре) - виявлення можливих траєкторій розвитку держав у контексті пошуку нового рівноважного стану між завданнями національного і глобального розвитку в постпандемічний період.

Результати дослідження.

Пандемія стала універсальним каталізатором існуючих політичних процесів, виявивши недоліки та слабкі сторони у функціонуванні політичних інститутів. Тривалий економічний

застій, який став наслідком пандемії, посилив розрив між державами, що призвело до загострення внутрішньополітичної обстановки і навіть наростання кризи. Водночас, окрім існуючих проблем, криза також продемонструвала здатність окремих урядів акумулювати колективний ресурс та використовувати його для реалізації соціально-політичних рішень. Почуття солідарності, що зберігається у людей, здатне конструктивним чином впливати на консолідацію суспільства і розвиток його поліваріантного соціального захисту в майбутньому (Coronavirus, 2020).

Також, як зазначає ізраїльський професор Юваль Ной Харарі, найближче майбутнє долі всієї планети визначатиметься характером вирішення проблеми боротьби з COVID-19. На думку професора, ця криза є наймасштабнішим викликом сучасності для всього людства, у зв'язку з чим необхідно зробити два ключові вибори між універсальними закономірностями розвитку держав. У першому випадку необхідно визначитися та зробити вибір між тоталітарним контролем та свободами (Лавриненко, 2019). А в другому – між світовою солідарністю та національною ізоляцією (Harari, 2020). Таким чином, коронавірус для низки держав став тестом на міцність, коли над сформованим і роками існуючим політичним устроєм доводиться проводити експерименти з метою подолання кризи, спричиненої пандемією.

Так, з метою боротьби з COVID-19, а саме запобіганням його подальшому розповсюдженню, уряди більшості держав вводили і продовжують вводити нові вимоги до населення. Проте каменем спотикання стають не самі вимоги, а способи їх реалізації (Dabla-Norris, Gaspar, & Kochhar, 2020). Це може бути запровадження системи штрафів як неминучого покарання від «всевидачої» держави. Наприклад, встановлені на вулицях міст камери дозволяють стежити за людьми в режимі 24/7. А в Китаї одним із перших за допомогою мобільного зв'язку та додатків можна було відслідковувати дії, пересування та соціальні контакти, зокрема із зараженими людьми. Виявлення людей із високою температурою здійснювалося через систему розпізнавання осіб, яка, проте, почала давати збої після запровадження обов'язкової вимоги носіння медичних масок.

Наступне питання, яке на порядку денному для всіх держав, стосується проблеми вибору шляху, яким підуть держави. Або вони будуть об'єднуватися в боротьбі з пандемією, або кожен буде сам за себе, тобто самостійно, конкуруючи один з одним вести боротьбу з коронавірусом (Prumush, & Lavrynenko, 2020). Посилаючись на думку професора Харарі, можна стверджувати,

що глобалізаційні тенденції на цьому етапі дали збій. І уряди різних держав не взаємодіють, а навпаки ведуть самостійну та відокремлену політику. На даному етапі все ще немає всіма прийнятого та затвердженого плану дій щодо боротьби з пандемією. США своїми фактичними діями зрушила акценти на користь багатополярного світу, надавши плацдарм для маневрів низці держав, які претендують на геополітичне лідерство. Але якщо їх місце в найближчому майбутньому за різних причин ніхто не займе, стикатися з викликами світового масштабу буде все складніше, а дії окремих суб'єктів на рівні держав виглядатимуть усе більш хаотично (COVID-19, 2020).

Звідси логічним буде судження, що подолання пандемії та світової кризи можливе лише у разі кооперації, тісної співпраці та взаємодопомоги всіх держав. І насамперед йдеться про інформаційну складову (Müller, 2020). Саме обмін інформацією має стати прерогативою для всіх держав, він має виступити на противагу амбіціям окремо взятих держав заради загального блага. Так, лікар із Берліна може дізнатися вранці про таку інформацію, яка вже ввечері здатна буде врятувати життя людей в Ізраїлі. Після проведення переговорів уряд Франції може запозичити досвід Південної Кореї, яка раніше вже стикалася з подібною проблемою. І ключове – затвердити на глобальному рівні угоду про взаємні візити вчених, медиків, журналістів із різних держав для обміну інформацією.

Зрештою, криза може стимулювати держави до розвитку таких універсальних закономірностей, як відмова від політичного протекціонізму та перехід до відновлення міжнародного співробітництва та розгортання глобалізаційних процесів (Lavrynenko, 2021). Більш того, початок вже покладено. Представники системи охорони здоров'я, а також вчені першими поглибили міжнародні зв'язки з метою обміну інформаційно-аналітичними даними по всьому світу. На конструктивні кроки з налагодження міжнародного співробітництва очікують і від політичних лідерів різних держав, які весь цей час переважно дотримувалися політики взаємних звинувачень, яка жодним чином не пов'язана з конструктивним діалогом та колективним підходом до вирішення суспільно значущих проблем. І навіть у разі затяжної кризи міжнародної співпраці логічним етапом її завершення стане поява нових міжнародних угод, спрямованих на багатосторонню соціально-політичну співпрацю та просування спільних соціальнозначущих інтересів.

Опонентами цієї точки зору є скептики глобалізації, на думку яких пандемія «поховала» утопічні надії на подальше розгортання

глобалізаційних процесів. Зокрема, політолог Стівен Уолт зазначає, що пандемія стимулює зміцнення націоналізму та суверенітету держав. Більш того, незалежно від політичного режиму держави для захисту населення та подолання кризи вживають низку надзвичайних заходів, які тією чи іншою мірою можуть обмежувати права та свободи громадян цих держав (Федоришина, 2021). І коли загроза відступить, більшості урядів, як тоталітарних, яким це й так властиво, так і демократичних, складно буде проявити політичну волю, щоб відмовитися від нових повноважень, набутих у кризовий період (The Future, 2020).

Також, на думку політолога, втручання фактору COVID-19 прискорить зміщення центру геополітичного впливу із Заходу на Схід. Очевидно, що Південна Корея та Сінгапур, незважаючи на відмінність типів політичних режимів у цих державах, найбільш ефективно відреагували на загрозу пандемії. А Китай, після успішного подолання власних помилок, також вийшов переможцем у цій гонці. Що не скажеш про реакцію держав Європи та США, яка виглядала сповільненою та несистемною, що негативно вплинуло на їх позиції та поставила під питання авторитетність західної моделі суспільства.

Скептики глобалізації також критично ставляться до ідеї, що спільний ворог поєднає людство. І як приклад, вони посилаються на досвід 1918-1919 рр., коли епідемія «іспанки» не стала завершальною крапкою у суперництві великих держав за світовий геополітичний вплив. На їх думку, пандемія не відкриє додаткове «вікно можливостей» для глобалізації, а навпаки, зробить світ менш вільним, відкритим та процвітаючим.

Цю думку також підтримують автори американського видання Bloomberg, аргументуючи свою позицію тим, як поведуться найбільші світові економіки – США та Китай (The Coronavirus, 2020). Зіткнувшись із викликами, пов'язаними з COVID-19, уряди обох держав, з перших днів виступаючи із взаємними звинуваченнями, намагалися перекласти тягар відповідальності за появу вірусу один на одного, займалися висилкою журналістів зі звинуваченнями у дезінформації населення. Хоча значно логічніше виглядала б кооперація цих держав, особливо у питаннях створення вакцини та взаємного обміну необхідним обладнанням. Отже, можна припустити, що у подібних критичних ситуаціях, виникнення яких не варто виключати у майбутньому, держави діятимуть аналогічним чином.

У довгостроковій перспективі у світі може збільшитись кількість failed states –

неспроможних держав. Про це стверджує і Річард Хаас, президент Ради з міжнародних відносин, акцентуючи увагу на тому, що, опинившись наодинці з пандемією та її наслідками, багато держав зазнають труднощів з економічним відновленням, і держави на межі колапсу стануть більш частим явищем (Посткарантинний мир, 2020).

Проаналізувавши дві вищевикладені протилежні позиції, можна з достатньою впевненістю констатувати, що у будь-якому разі світ не буде колишнім. Пандемія за два роки внесла серйозні корективи до соціально-політичних процесів, встановивши нові правила гри. І насамперед йдеться про перехід переважної більшості суспільно значущих сфер у online-формат. Про це раніше заявляв директор Центру вивчення громадянських медіа при Массачусетському технологічному інституті Ітан Цукерман (Bermejo, Reggi, Tiribelli, & Zuckerman, 2020). А вже зараз можна спостерігати як частину роботи парламентарів багатьох держав справді переведено в дистанційний режим. І не виключено, що і після пандемії online-формат роботи законодавців у демократичних державах може зберегтися з прагматичних міркувань. Таким чином, політики зможуть проводити більше часу з виборцями на своїх округах, що дозволить їм краще вникнути в проблеми, з якими люди стикаються на місцях.

Також пандемія наблизилася до електронної демократії, включаючи безпечне, економічне та відносно прозоре інтернет-голосування на виборах. І хоча до останнього залишається ще багато питань, цей формат вже був апробований, наприклад, на виборах у США та Росії, де діяла змішана модель голосування.

Резюмуючи, слід зазначити, що виклики, пов'язані з COVID-19, показали: нинішня конфігурація глобального світу виглядає абсолютно непрактичною, навіть небезпечною у технічному розумінні у разі виникнення нових глобальних катаклізмів. Очевидно, що процес глобалізації продовжить еволюціонувати як в ідейному, так і в прикладному аспекті. Особливо слід наголосити на важливому значенні пандемії коронавірусу як універсального каталізатора процесів «політичного світоперетворення», коли на зміну глобалізації приходить глобальна ізоляція та з'являються нові суспільно-політичні практики (Радіонова, 2021). Формування нових зв'язків між людьми та державами навряд чи може бути повністю зупинено. Проте форми глобалізації змінюватимуться, поза всяким сумнівом (Ільїн, 1997). Міжнародне співтовариство має знайти нову рівновагу між завданнями національного і глобального розвитку. І вона, безперечно, буде знайдена.

Це також стосується і держав пострадянського простору та України, зокрема. Ця теза добре ілюструється теоремою Пуанкаре (рис. 1).

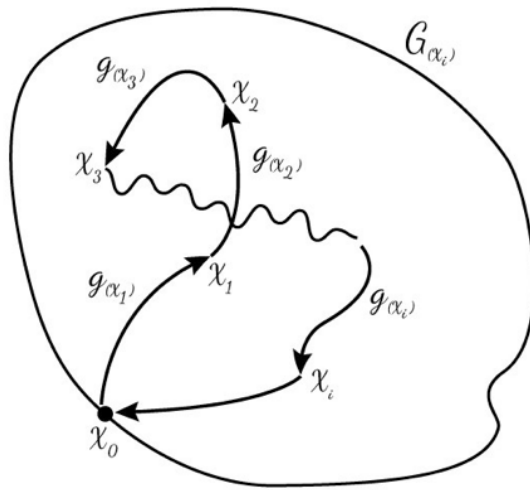

Рисунок 1. Моделювання поведінки держав пострадянського простору з позицій теореми Пуанкаре.

Якщо припустити, що «світова політична спільнота» має всі властивості «однозв'язного компактного тривимірного різноманіття без краю», то «глобалізація політичного простору» $G(x_i)$ є тривимірною сферою, що складається з точок x_i («політичної індивідуальності держав»), рівновіддалених від свого центру («актора політичного домінування»), гегемонію на який у системі міжнародних відносин оскаржують США, Росія та Китай (Власов, & Синчуков, 2014).

У сучасних політичних умовах держави пострадянського простору перебувають у точці x_0 (передбачається, в обраному випадковим чином початковому стані). Глобалізаційні виклики, пов'язані з COVID-19, обумовлюють захист національних інтересів. У зв'язку з чим кожна держава рухатиметься власною траєкторією розвитку, проходячи точки $x_1, x_2, \dots, x_i$. Скільки триватиме цей рух, складно спрогнозувати. Але в будь-якому випадку спостерігається «парадокс політичного повернення»: внаслідок хаотичного руху вищезгадані держави повернуться до «околиці свого початкового стану» точку x_0 , де вже з урахуванням набутого досвіду $g(x_1), g(x_2) \dots g(x_i)$ буде знайдено «гомеоморфну» рівноважну конфігурацію між завданнями національного та глобального розвитку. І з цього моменту вони продовжать рухатися єдиним фронтом для досягнення спільних цілей.

Висновки:

Спровоковані коронавірусом незворотні процеси виявили відверто слабкі сторони у функціонуванні політичних інститутів,

що насамперед виявилось у загостренні внутрішньополітичної обстановки і навіть наростанні кризи. У той самий час, окремим державам для реалізації соціально-політичних рішень вдалося акумулювати колективний ресурс, що призвело до консолідації суспільства.

Пандемія COVID-19 поставила перед суспільством завдання визначитись і зробити вибір між універсальними закономірностями розвитку держав. Між тоталітарним контролем та свободами, а також між світовою солідарністю та націоналістичною ізоляцією. У першому випадку каменем спотикання стали не характер оновлених вимог до населення з боку урядів, а способи їх реалізації, що призвели до обмеження демократичних прав та свобод. Щодо другого аспекту, то політичний протекціонізм на даному етапі взяв гору, і держави відмовилися діяти спільно, претендуючи на геополітичне лідерство за результатами боротьби з коронавірусною інфекцією та подальшою гонкою вакцинації. Внаслідок чого на геополітичній арені спостерігається зсув центру впливу із Заходу на Схід, який пов'язується зі швидкістю реакції та характером прийнятих урядами рішень для боротьби з COVID-19. Також передбачається, що на світовій арені збільшиться кількість failed states, в яких економічні труднощі, спровоковані пандемією, стануть випробуванням для урядів, що може призвести їх до стану на межі колапсу.

Відсутність кооперації, взаємні звинувачення та перекладання відповідальності стали реальною реакцією найбільших світових економік США та Китаю, які є взірцем для наслідування для багатьох держав. Подібна поведінка в майбутньому може деструктивно вплинути на світову політичну систему в цілому.

Проте не можна говорити про повну відмову від глобалізації. Новий виток глобалізаційних тенденцій спостерігається у питаннях обміну інформацією, зокрема у медичній сфері. Що дає сигнал світовій спільноті на налагодження конструктивного діалогу й у політичних колах.

Пошук нової універсальної рівноваги між завданнями національного та глобального розвитку продовжується, зокрема це стосується і держав пострадянського простору, поведінка яких наочно ілюструється з позицій теореми Пуанкаре. Захист національних інтересів, зумовлений глобалізаційними викликами, пов'язаними з COVID-19, спровокує розвиток держав за власною траєкторією, що, зрештою, призведе до «парадоксу політичного повернення». Набутий досвід дасть змогу знайти універсальну рівновагу між завданнями глобального та національного рівня. Після чого продовжиться рух до досягнення спільних, глобальних цілей.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Власов Д. А., Синчуков А. В. Содержание математической подготовки бакалавра политологии: опыт МГГУ им. М. А. Шолохова. Труды XII международных Колмогоровских чтений : сборник статей. Т 782. Ярославль, 2014. С. 144-148.

Ильин М. В. Глобализация политики и эволюция политических систем. Глобальные социальные и политические перемены в мире / отв. ред. А. Ю. Мельвиль. Москва, 1997. С. 45-50.

Лавриненко А. Моделирование современных тенденций ретрадиционализма в странах постсоветского пространства. *Spółeczeństwo i Polityka*. 2019. 1(58). С. 79–94.

Посткарантинный мир Коронавирус унес в прошлое комфорт и блага глобализации. Какой будет жизнь после пандемии? Lenta.ru : website. URL: <https://lenta.ru/articles/2021/01/01/coronavirus/>.

Радіонова І. Національна відповідь на глобальну пандемію: політика, соціальна комунікація та соціокультурна травма. Науково-теоретичний альманах "Грані". 2021. 24(6). С. 117-124. DOI: 10.15421/172166.

Федоришина К. Криза класичної концепції ліберальної демократії в умовах сучасних викликів. Науково-теоретичний альманах "Грані". 2021. 24(4). С. 48-55. DOI: 10.15421/172138.

Bermejo F., Reggi L., Tiribelli S., Zuckerman E. Coverage of COVID-19 and Political Partisanship – comparing across nations. Civic Media : website. URL: <https://civic.mit.edu/index.html%3Fp=2771.html>.

Coronavirus: World economy faces a short, sharp shock. Oxford Economics : website. URL: <https://www.oxfordeconomics.com/my-oxford/publications/542370>.

COVID-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envisioning the Recovery. Human Development Reports : website. URL: <http://hdr.undp.org/en/hdp-covid>.

Dabla-Norris E., Gaspar V., Kochhar, K. Preparing for an Unknown World. / Finance and development. Policies, Politics, and Pandemics. A Quarterly Publication of the International Monetary Fund, 2020. Vol. 57, №. 2. P. 24-25. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2020/06/pdf/fd0620.pdf>.

Fukuyama F. Bei China müssen wir „auf das Schlimmste gefasst sein“. Die Welt : website. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland/plus223610412/Francis-Fukuyama-Bei-China-muessen-wir-auf-das-Schlimmste-gefasst-sein.html?icid=search.product.onsitesearch>.

Fukuyama F. The Pandemic and Political Order. Foreign Affairs : website. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/pandemic-and-political-order?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=The%20Pandemic%20and%20Political%20Order&utm_content=20200609&utm_term=FA%20Today%20-%20112017_&fbclid=IwAR0j_QxBxT20VxJYWG19_UzZeDZr0hLJ0DzxZIHpnkuNGDX6vLeda0J5JE8.

Harari Y. N. Yuval Noah Harari: the world after coronavirus. Financial Times : website. URL: <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75?desktop=true>.

Irrational, kopflos – Vertrauen in Handlungsfähigkeit des Staates ist erschüttert. Die Welt : website. URL: <https://www.welt.de/politik/deutschland/plus234193236/Hans-Juergen-Papier-Vertrauen-in-Handlungsfahigkeit-des-Staates-erschuettert.html>.

Lavrynenko H. Political cynicism: universal soviet heritage - aftertaste – danger. Challenges and opportunities of the modern risk society: socio-cultural, economic and legal aspects: monograph. Praha. 2021. P. 39-49.

Müller, J.W. How Populists Will Leverage the Coronavirus Pandemic. World Politics Review : website. URL: <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/28663/how-populists-will-leverage-the-coronavirus-pandemic>.

Prymush M., Lavrynenko H. Political identity as a security factor of Ukrainian statehood. *Przegląd Strategiczny*. 2020. X (13). P. 297-316. DOI: 10.14746/ps.2020.1.18.

The Coronavirus Might Kill Globalization: Bloomberg New Economy : website. URL: <https://www.bloomberg.com/news/newsletters/2020-03-21/the-coronavirus-might-kill-globalization-bloomberg-new-economy>.

The Future Is Asian—but Not Chinese. Foreign Policy : website. URL: <https://foreignpolicy.com/2020/04/27/the-future-is-asian-but-not-chinese-coronavirus-pandemic-china-korea-singapore-taiwan/>.

REFERENCES

Bermejo, F., Reggi, L., Tiribelli, S., & Zuckerman, E. (2020). Coverage of COVID-19 and Political Partisanship – comparing across nations. Retrieved from <https://civic.mit.edu/index.html%3Fp=2771.html>.

Coronavirus: World economy faces a short, sharp shock. (2020). Oxford Economics. Retrieved from <https://www.oxfordeconomics.com/my-oxford/publications/542370>.

COVID-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envisioning the Recovery. (2020). Human Development Reports. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/hdp-covid>.

Dabla-Norris, E., Gaspar, V., & Kochhar, K. (2020). Preparing for an Unknown World. Finance and development. Policies, Politics, and Pandemics. A Quarterly Publication of the International Monetary Fund, 57(2), 24-25. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2020/06/pdf/fd0620.pdf>.

Fedorishina, K. (2021). Kriza klasichnoї koncepcії liberal'noї demokracji v umovah suchasnihih viklikiv [The crisis of the classical concept of liberal democracy in the face of modern challenges]. Scientific and theoretical almanac "Grani", 24(4), 48-55. DOI: 10.15421/172138.

Fukuyama, F. (2020). The Pandemic and Political Order. Foreign Affairs. Retrieved from https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/pandemic-and-political-order?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=The%20Pandemic%20and%20Political%20Order&utm_content=20200609&utm_term=FA%20

- Today%20-%20112017& fbclid=IwAR0j_QxBxT20VxJYWGI9UzZeDZr0hLJ0DzxZIHjpnkuNGDX6vLeda0J5JE8.
- Fukuyama, F. (2021). Bei China müssen wir „auf das Schlimmste gefasst sein“. Die Welt. Retrieved from https://www.welt.de/politik/ausland/plus2236_10412/Francis-Fukuyama-Bei-China-muessen-wir-auf-das-Schlimmste-gefasst-sein.html?icid=search.product.onsitesearch.
- Harari, Y. N. (2020). Yuval Noah Harari: the world after coronavirus. Financial Times. Retrieved from <https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75?desktop=true>.
- Il'in, M. V. (1997). Globalizaciya politiki i evolyuciya politicheskikh sistem. Global'nye social'nye i politicheskie peremeny v mire [Globalization of politics and the evolution of political systems. Global social and political changes in the world] / ed. A. Yu. Mel'vil'. Moskva, 45-50.
- Irrational, kopflos – Vertrauen in Handlungsfähigkeit des Staates ist erschüttert. (2021). Die Welt. Retrieved from <https://www.welt.de/politik/deutschland/plus234193236/Hans-Juergen-Papier-Vertrauen-in-Handlungsfahigkeit-des-Staates-erschuettert.html>.
- Lavrynenko, H. (2019). Modelirovanie sovremennykh tendencij retraditionalizma v stranah postsovetskogo prostranstva [Modeling modern trends of retraditionalism in the post-Soviet states]. Społeczeństwo i Polityka, 1(58), 79–94.
- Lavrynenko, H. (2021). Political cynicism: universal soviet heritage - aftertaste – danger. Challenges and opportunities of the modern risk society: socio-cultural, economic and legal aspects: monograph. Praha, 39-49.
- Müller, J. W. (2020). How Populists Will Leverage the Coronavirus Pandemic. World Politics Review. Retrieved from <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/28663/how-populists-will-leverage-the-coronavirus-pandemic>.
- Postkarantinnyj mir Koronavirus unes v proshloe komfort i blaga globalizacii. Kakoj budet zhizn' posle pandemii? [Post-quarantine World The Coronavirus Has Taken the Comfort and Benefits of Globalization into the Past. What Will Life Be Like After a Pandemic?]. (2020). Retrieved from <https://lenta.ru/articles/2021/01/01/coronavirus/>.
- Prymush, M., & Lavrynenko, H. (2020). Political Identity as a Security Factor of Ukrainian Statehood. Przegląd Strategiczny, X(13), 297-316. DOI: 10.14746/ps.2020.1.18.
- Radionova, I. (2021). Nacional'na vidpovid' na global'nu pandemiyu: politika, social'na komunikaciya ta sociokul'turna trauma [The National Response to The Global Pandemic: Politics, Social Communication and Socio-Cultural Trauma]. Scientific and theoretical almanac "Grani", 24(6), 117-124. DOI: 10.15421/172166.
- The Coronavirus Might Kill Globalization: Bloomberg New Economy. (2020). Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/newsletters/2020-03-21/the-coronavirus-might-kill-globalization-bloomberg-new-economy>.
- The Future Is Asian—but Not Chinese. (2020). Foreign Policy. Retrieved from <https://foreignpolicy.com/2020/04/27/the-future-is-asian-but-not-chinese-coronavirus-pandemic-china-korea-singapore-taiwan/>.
- Vlasov, D. A., & Sinchukov, A. V. (2014). Soderzhanie matematicheskoy podgotovki bakalavra politologii: opyt MGGU im. M.A. Sholohova [The content of the mathematical training of a bachelor of political science: the experience of the Moscow State University for the Humanities M.A. Sholokhov]. Trudy XII mezhdunarodnykh Kolmogorovskikh chtenij : sbornik statej, T 782, 144-148.

Lavrynenko Hanna

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7705-6545>, h.lavrynenko@kubg.edu.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 08.10.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2021

Natalia Mishchanchuk*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

M. Lysenko's Intellectual Communications as a Member of the South-Western Division of the Russian Geographical Society (1873-1876)

The article deals with one of the aspects of the intellectual networks of the famous Ukrainian composer, an active member of the Kyiv community Mykola Lysenko – intellectual communications established by him as part of the South-Western Division of the Russian Geographical Society (1873-1876). We see the relevance of this topic in the role of interpersonal intellectual ties of Ukrainian scholars, cultural and public figures of the second half of the nineteenth century in the structuring of the Ukrainian socio-political and intellectual movement, the formation of the idea of national identity in the conditions of statelessness and ideological pressure from the official Russian authorities. The purpose of the study is to determine the role and place of M. Lysenko in the formation and functioning of the South-Western Division of the Russian Geographical Society in the context of its cultural and intellectual communications. The results of the article are reconstructed on the basis of epistolary and memoir sources, journalistic materials, internal documents and scientific publications of the center of intellectual practices of the composer, the forms of which determine the content of two successive stages of his activity in the South-Western Division of: Kyiv (February 1873- September 1874) – Academic and St. Petersburg (October 1874 – May 1876), marked by creative manifestations. It is emphasized that the organic continuation of the ethnographic activity of M. Lysenko in the 60s of the XIX century became his collaboration within the South-West Division, which provided new opportunities for expanding its own intellectual network and conducting intellectual practices at a higher scientific level. The originality and scientific novelty of the article lies in the formulation and development of insufficiently researched plot of Ukrainian intellectual history of the second half of the XIX century, actualization of the role of Ukrainian intellectual communities and individual intellectuals. Conclusions are made on the leading role of M. Lysenko in the formation and functioning of the South-Western Division of the Russian Geographical Society.

Keywords: *intelligent network, ukrainian intellectual movement, intellectual community, ukrainian intelligentsia, intellectual contacts, intellectual practices*

Наталія Міщанчук*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Українські інтелектуальні комунікації М. Лисенка у складі Південно-західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876)

У статті йдеться про один із аспектів інтелектуальних мереж відомого українського композитора, активного учасника Київської громади Миколи Віталійовича Лисенка - інтелектуальні комунікації, налагодженні ним у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873-1876). Актуальність даної теми вбачаємо у ролі міжособистісних інтелектуальних зв'язків українських науковців, культурних та громадських діячів другої половини XIX ст. у структуруванні українського громадсько-політичного та інтелектуального руху, формуванні ідеї національної ідентичності в умовах бездержавності та ідеологічного тиску з боку офіційної російської влади. Мета дослідження - визначення ролі та місця М. Лисенка у формуванні та функціонуванні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в контексті його культурно-інтелектуальних комунікацій. Результати статті полягають у реконструюванні на підставі вивчення епістолярних та мемуарних джерел, публіцистичних матеріалів, внутрішніх документів та наукових видань осередку інтелектуальних практик композитора, форми яких визначають зміст двох послідовних етапів його діяльності у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства: київського (лютий 1873 – вересень 1874 рр.) – академічного та петербурзького (жовтень 1874 – травень 1876 рр.), позначеного творчими проявами. Наголошено, що органічним продовженням етнографічної діяльності М. Лисенка 60-х років XIX ст. стала його співпраця у рамках Південно-Західного відділу, яка надавала нові можливості для розширення власної інтелектуальної мережі та провадження інтелектуальних практик на більш високому науковому рівні. Оригінальність і наукова новизна статті полягає у постановці та розробці недостатньо дослідженого сюжету української інтелектуальної історії другої половини XIX ст., актуалізації ролі українських інтелектуальних співтовариств та окремих інтелектуалів. Зроблено висновки щодо провідної ролі М. Лисенка у формуванні та функціонуванні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Ключові слова: *інтелектуальна мережа, український інтелектуальний рух, інтелектуальне співтовариство, українська інтелігенція, інтелектуальні контакти, інтелектуальні практики*

Вступ.

«Українське XIX століття» відкрило нову сторінку у процесі консолідації української модерної нації, актуалізувавши питання національної самосвідомості та національної ідеології. В умовах тривалої бездержавності, русифікаторської політики царату, спрямованої на нівелювання української культури, зусилля національно свідомої інтелігенції зосереджувалися на справі оборони історичного буття українського народу, визначенні його національно-культурної ідентичності (Лисяк-Рудницький, 1994, с. 150).

Незважаючи на постійний тиск Російської імперії, громадське і наукове життя надніпрянських українців другої половини XIX ст. було достатньо насиченим та різноманітним. Цьому сприяли міжособистісні інтелектуальні зв'язки українських науковців, громадських та культурних діячів. Серед тих, хто формував такі інтелектуальні мережі, був і відомий український композитор, піаніст, диригент, педагог, активний учасник Київської громади Микола Віталійович Лисенко, життя та діяльність якого вирізнялися розмаїттям інтелектуальних комунікацій, що склалися з «вертикальних ланцюгів» чи т. зв. «міжпоколінних мереж» (проходили по лінії учитель - учень, старше покоління - молодше покоління) та «горизонтальних альянсів» - взаємопов'язаних груп інтелектуалів, котрі співіснували паралельно в історичному часі та просторі (університетські кафедри, гуртки, наукові товариства тощо) (Колесник, 2008, с. 170, 173, 188, 189).

Помітною віхою українознавчої діяльності М. Лисенка стало налагодження ним інтелектуальних комунікацій у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства – першого в Україні спеціалізованого наукового центру, резонансного проєкту на шляху захисту української національної самобутності й конструювання ідентичності нації засобом наукового аргументу (Скрипник, 2019, с. 56, 61).

Аналіз досліджень і публікацій.

Історія заснування Південно-Західного відділу товариства, його зв'язок з українським національно-визвольним рухом, наукова та громадська діяльність його членів, обставини ліквідації місцевого осередку віддавна стали об'єктами наукового пошуку дослідників. Ще в дореволюційний період з'явилися розвідки П. Житецького (З історії, 1913), М. Грушевського (1906), О. Грушевського (1915), С. Русової (1913), здебільшого приурочені до ювілейних дат чи знакових подій в історії українського національного руху (до 30-ї річниці Емського указу, Шевченківських роковин, 40-річчя Південно-Західного відділу). Дослідники, які

були в минулому членами Відділу або особами, наближеними до його витоків, в загальних рисах характеризували роботу наукового осередку у контексті історико-культурологічної проблематики та розвитку українського національного руху у 60-70-х рр. XIX ст., наголошуючи на органічній єдності з Київською громадою, діячі якої були активними членами Відділу. В останній чверті XIX – на початку XX ст. проводилися й перші спроби створення просопографічних портретів активних членів Відділу – П. Чубинського та О. Русова, які мали переважно описовий характер та спиралися на вузьку джерельну базу (Лебединский, 1914; Науменко, 1916).

Значне поживлення інтересу дослідників до теми діяльності Південно-Західного відділу спостерігалось в радянській історіографії 20-х - початку 30-х рр. XX ст. У зазначений період у ряді публікацій знайшли висвітлення окремі аспекти наукової і культурно-освітньої діяльності Відділу. Так Г. Житецький у розвідці з нагоди 50-річчя його закриття зазначив основні досягнення і напрями діяльності Відділу, акцентуючи увагу на його активних контактах з російськими та зарубіжними (переважно слов'янськими) науковими установами та товариствами (Житецький, 1927). З'явилися праці, присвячені аналізу участі членів Південно-Західного відділу в роботі III Археологічного з'їзду в Києві (Про Київський Археологічний, 1928), дослідженню етнографічних видань товариства (Рябінін-Скляревський, 1927).

Окремої уваги заслуговує ґрунтовна інформативна монографія Ф. Савченка «Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років». На підставі широкої джерельної бази, вивчаючи питання створення, діяльності та причин закриття Відділу, радянський історик, розглядав вказаний науковий осередок як першу спробу організації академічного закладу в Україні, про що, на його думку, свідчили структура, чисельність членів, масштаб, напрямки роботи та видавнича справа товариства (Савченко, 1930). Однак разом з тим у роботах вказаного періоду відсутній аналіз діяльності членів Відділу на ниві української справи. Дотримуючись класового підходу до розуміння історичних явищ, радянські дослідники 20-30-х рр. у висвітленні діяльності Відділу наголошували на зв'язку громадського руху з революційним народництвом і пропагандою соціалістичних ідей, нівелюючи при цьому національні аспекти (Яворський, 1928).

Радянська історіографія 1950-1980-х рр., після тривалої перерви знову повернувшись до вивчення даного питання, визначала український

рух кінця XIX ст., а відтак і діяльність Південно-Західного відділу як «ліберально-буржуазну» (Демуз, 2013). У цей час з'явилися роботи, присвячені характеристиці друкованого органу Відділу - газети «Киевский телеграф», аналізу програм, складених його членами П. Чубинським, О. Русовим та М. Зібером для збирання статистично-економічних та етнографічних відомостей (Волощенко, 1974; Корнійчук, 1971). Міжнародні зв'язки Відділу, участь його діячів у проведенні одноденного перепису населення міста Києва та III Археологічному з'їзді було висвітлено у статті О. Кравця (Кравець, 1973). Примітною стала поява розвідок про наукові зв'язки Російського географічного товариства зі своїм Київським відділом, у яких подано детальний аналіз окремих праць членів Відділу (Горленко, 1964; Чубинская, 1965).

Окрему групу літератури вказаного періоду складають біографічні дослідження активних членів Південно-Західного відділу. Так окремі біографічні нариси було присвячено П. Чубинському (Куницький, 1956), П. Житецькому (Планинда, 1966), О. Русову (Катренко, 1967), М. Лисенку (Булат, 1973). Етнографічна діяльність останнього, його участь у роботі III Археологічного з'їзду представлені також у публікації З. Василенка (Василенко, 1972).

Новий етап у вивченні національного відродження, українського культурного середовища другої половини XIX – початку XX ст. розпочався у незалежній Україні. Сучасна вітчизняна історіографія у висвітленні діяльності наукових товариств гуманітарного спрямування (історичних, археологічних, краєзнавчих, етнографічних) вбачає необхідну умову для цілісного розуміння вітчизняних історико-культурних і наукових традицій. Останнім часом з'явилися комплексні дослідження наукової, культурно-освітньої та громадської діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Так об'єктом дослідницького пошуку Н. Петрук стала діяльність Південно-Західного відділу на широкому тлі громадсько-політичного та наукового життя України другої половини XIX ст. (Петрук, 2002). Л. Чорна наголошує на ролі наукового осередку в українському національному відродженні, акцентуючи увагу на тенденції переростання науково-культурницької діяльності членів Відділу в політичну (Чорна, 2005, 2007). В полі зору дослідників залишилися фольклористичні студії, музейницька діяльність членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (Милько, 2008; Федорова, 2010), новаторські дослідницькі практики та науково-організаційні здобутки його представників в контексті культурно-

історичних парадигм XIX ст. (Скрипник, 2019). Разом з тим актуальність питань формування історичної пам'яті, національної ідентичності в сучасному українському суспільстві посилює інтерес до культурно-освітніх та наукових практик інтелектуальних співтовариств другої половини XIX – початку XX століття, які в умовах бездержавності через комунікаційну взаємодію інтелектуалів структурували громадсько-політичний та інтелектуальний рухи на українських теренах (Колесник, 2008, с. 177). Наразі осягнення потребує як інтелектуальна мережа Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в цілому, так і культурно-інтелектуальні комунікації, інформаційні практики окремих його діячів.

Мета статті.

Виходячи з цього, метою статті є визначення ролі та місця М. Лисенка у формуванні та функціонуванні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в контексті його культурно-інтелектуальних комунікацій.

Головною складовою джерельної бази дослідження стала внутрішня документація Відділу, зокрема журнали засідань, протоколи яких містять детальну інформацію про склад учасників, тематику зібрань та наукових дискусій, організаційні питання, що вирішувалися членами наукового осередку протягом 1873-1875 рр. (Записки, 1874, 1875). Важливим джерелом виступають звіти про діяльність Відділу за 1873-1875 рр., укладені його секретарями П. Чубинським, О. Русовим та О. Антеповичем (Антепович, 1876; Русов, 1873; Чубинский, 1874, 1875).

Особливу наукову цінність для характеристики ідейних установок, світоглядних орієнтирів та наукових зацікавлень М. Лисенка у вказаний період становлять «Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества», у першому виданні яких поміж інших матеріалів знаходимо і науковий реферат композитора, присвячений творчості кобзаря О. Вересая (Записки, 1874). Вагоме значення для осягнення міжособистісних комунікацій М. Лисенка, інтелектуальних практик митця у складі Південно-Західного відділу, мають щоденники, спогади його колег - провідних діячів осередку Ф. Вовка (Волков, 1914), О. Кістяківського (1994), М. Драгоманова (1970), О. Русова (1913), С. Русової (1937) та епістолярні матеріали (Лисенко, 1964).

Результати дослідження.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873-1876) був важливою складовою українського національного життя другої половини XIX ст. Його відкриття частково задовольнило назрілу інтелектуальну

потребу національного самоусвідомлення тогочасного українського суспільства. Як зазначав М. Драгоманов: «...Україна ще, як національність, не виступила у Росії і сама ще себе не знає. Їй треба наукової й літературної праці, щоб себе пізнати» (Савченко, 1930, с. 18). Ця наукова інституція стала одним із перших легальних осередків, що об'єднавши у своєму складі патріотично налаштовану інтелігенцію з багатьох регіонів України, відігравали значну роль у загальному русі української справи та її культурно-наукових досягнень кінця XIX ст.

Організаційний зв'язок М. Лисенка з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства почався ще на етапі підготовки його установчих документів. Він увійшов до ініціативної групи по відкриттю місцевого осередку Російського географічного товариства в Києві. Підпис композитора знаходимо під проектом «Положения о юго-западном отделе Императорского Русского Географического Общества», викладеного у листі до київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова від 15 лютого 1872 р. (Савченко, 1930, с. 233-238). В цілому підтримку проекту виразило 30 осіб, більшість із яких склали науковці, культурні та громадські діячі з яскраво вираженою патріотичною позицією. Серед підписантів були такі визначні постаті, як В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський (Савченко, 1930, с. 234).

Провідників та ідейних натхненників відкриття місцевого осередку Російського географічного товариства поєднували спільні світоглядні орієнтири, тривала співпраця на українській ниві. Так зближення Миколи Лисенка з Володимиром Антоновичем, Борисом Познанським, Тадеєм Рильським, Михайлом Драгомановим відбулося задовго до відкриття Відділу, ще в студентські роки. Знайомство майбутнього композитора з «мислячими й сміливими юнаками» мало визначальний вплив на його світогляд і симпатії (Булат, 1973, с. 9).

Перебуваючи в інтелектуальному середовищі Київського університету, студент Лисенко цілком поринув у потік народно-української діяльності. У нього вистачало енергії брати участь у кількох гуртках, члени яких збирали народний фольклор, організовували «недільні школи», складали книжки для народу українською мовою. Брався він і за вивчення української мови, щоб зробити її «культурною і своєю» (Булат, 1973, с. 10). У передмові до відомого «Словаря української мови», виданого 1907 р. за редакцією Б. Грінченка, у списку людей, що записували слова від народу, значиться і Лисенко (Грінченко, 1907-1909).

На початку 60-х рр. XIX ст. зав'язуються

міцні інтелектуальні контакти М. Лисенка з П. Чубинським, майбутнім ініціатором та керівником підготовчої роботи по відкриттю Південно-Західного відділу. Ще під час перших зимових канікул 1861 р. М. Лисенко їздив на гостини до свого університетського приятеля П. Чубинського, щоб записати народні пісні на батьківщині останнього – в Борисполі на Переяславщині (Булат, 1973, с. 10). Плідна співпраця дослідників по збиранню етнографічного матеріалу продовжувалася після повернення у 1869 р. П. Чубинського в Україну із семирічного заслання в Архангельську губернію за українську діяльність (складання «возмутительных песен и прокламаций» та близьке спілкування з селянами під час відвідин могили Т. Шевченка) (Булат, 1973, с. 10).

М. Лисенко став учасником масштабних статистично-етнографічних експедиційних досліджень під керівництвом П. Чубинського, що охопили більшу територію України та заклали підґрунтя для діяльності Південно-Західного відділу. У третьому томі «Трудов етнографически-статистической экспедиции в Западно-русский край», підготовлених до видання П. Чубинським, було опубліковано записані М. Лисенком календарно-обрядові пісні (Чубинський, 1872). Натомість у збірці композитора «Молодоці» було розміщено повний етнографічний текстовий та музичний запис бориспільського весілля (108 нотних зразків), зроблений та підготовлений спільно М. Лисенком та П. Чубинським (Лисенко, 1990).

Близькі комунікації ще до початку роботи у Відділі поєднували М. Лисенка з М. Старицьким та М. Драгомановим. Цікавий епізод з життя композитора другої половини 60-х років XIX ст. у своїх спогадах подала О. Пчілка: «...Поєднання трьох тих домівок було дуже щільне – всі бачилися межі собою щодня. До бажання бачитися з близькими приятелями й обмінятися новинами чи взагалі думками, прилучалося ще й те, що Микола Віталійович не мав на той час власного фортепіано, а раз у раз потребував інструмента для перевіряння музичного опрацювання пісень, лаштованих до видання; у Драгоманових же було фортепіано. Окрім того, Микола Віталійович приходив до Драгоманова грати з його дружиною, тямущою піаністкою, у чотири руки. Заходив пограти, поспівати романси й Старицький. Приходила для вправ співочих і Софія Віталіївна Старицька, учасниця Лисенкового хору. ... Так сходилися одне до одного для діла й на дозвіллі» (Лисенко, 1968, с. 99-100).

Тож маємо зазначити, що для М. Лисенка органічним продовженням його етнографічної діяльності 60-х років XIX ст. стала співпраця

у рамках Південно-Західного відділу, яка надавала нові можливості для розширення власної інтелектуальної мережі та провадження інтелектуальних практик на більш високому науковому рівні. Принагідно зупинимося на конкретизації форм взаємодії, які вкладаємо в поняття «інтелектуальні комунікації». Послугуючись роздумами І. Колесник, інтелектуальні комунікації визначатимемо як різні форми інтелектуальної взаємодії, інформаційного обміну ідеями, символами, ідеологіями, текстами, а також – коло читання, дискусії, лекції, видавничу діяльність тощо (Колесник, 2008, с. 175).

В цілому у діяльності М. Лисенка у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства можемо виділити два періоди, які відрізнялися формами інтелектуальних практик митця, що пояснюється місцем його перебування. Так у київський період (лютий 1873 – вересень 1874 рр.), майже постійно проживаючи у Києві, композитор надавав перевагу академічним формам інтелектуальної діяльності: він був активним учасником наукових дискусій, обговорень матеріалів, поданих членами товариства, сам опікувався пошуковою та видавничою діяльністю, виступав з доповідями на засіданнях Відділу, долучався до створення музею, бібліотеки наукового осередку, проведення одноденного перепису жителів Києва, роботи III Археологічного з'їзду та багатьох інших заходів.

Натомість у петербурзький період (жовтень 1874 – травень 1876 рр.), опановуючи основи диригентської майстерності в північній столиці, далеко від України, М. Лисенко зосереджувався на композиторській та концертній діяльності, яка супроводжувалася налагодженням українських інтелектуальних комунікацій горизонтального та вертикального спрямування (відповідно: з колегами-однодумцями, які в цей період також перебували в Петербурзі, та зі студентською молоддю Соляного містечка). Відірваність від українських теренів, на наш погляд, пояснює і певну відстороненість композитора від внутрішніх суперечок, що точилися між україноорієнтованими та налаштованими лояльно до політики російського уряду членами Відділу у 1875-1876 рр. та дискусій на шпальтах періодичних видань Києва.

Переходячи до детального розгляду інтелектуальних комунікацій М. Лисенка у складі наукового осередку, зазначимо, що згідно журналів засідань Південно-Західного відділу за 1873 та 1874 рр. (тобто час, коли композитор фізично мав змогу їх відвідувати) він був присутнім на семи з дев'яти зібрань, які відбулися у 1873 р., та на всіх трьох засіданнях, що пройшли

з січня по вересень 1874 р. Тематика робочих засідань оберталася переважно навколо питань участі членів Відділу у організації, проведенні та опрацюванні результатів одноденного перепису населення Києва, відкриття власного музею та бібліотеки, розширення географічних меж етнографічних досліджень на всю територію України; обговорювалися матеріали, подані членами товариства, джерела можливого фінансування видавничої діяльності Відділу, участь у роботі III Археологічного з'їзду, обрання керівництва, прийняття нових членів до свого складу та багато інших організаційних моментів (Записки, 1874, с. 1-87; Записки, 1875, с. 1-47).

Брав участь М. Лисенко у якості одного із 17 фундаторів і в установчому засіданні Відділу 13 лютого 1873 р. Значним був вклад митця в підготовку та проведення тематичного засідання 28 вересня 1873 р., яке відбулося за пропозицією голови Відділу, визначного українського громадського діяча, мецената Г. Галагана, у залі дворянського клубу у розширеному складі, із запрошеними гостями.

Особливе засідання присвятили особі кобзаря Остапа Вересая, якого на схилі літ, зовсім сліпого, прихистив у своєму маєтку в Сокиринцях, на Полтавщині Г. Галаган (Записки, 1874, с. 40). В урочистій обстановці учасники засідання заслухали думи у виконанні Вересая та наукові реферати, підготовлені членами Відділу – О. Русовим та М. Лисенком. Доповідь композитора містила характеристику музичних особливостей дум та пісень, виконуваних кобзарем Вересаям (Лисенко, 1974). У рефераті на підставі порівняльного аналізу українських і російських народних мелодій М. Лисенко вказував на їх суттєві відмінності у ритміці та мелізмах, що проявилися у новітні часи, незважаючи на спільне музичне походження (російські пісні, на думку дослідника, зберегли у недоторканій чистоті і замкнутості стародавні лади, в той час як українські мелодії набули пристрасності та ліричності мінорної гами) (Записки, 1874, с. 350).

Цікавим прикладом інтелектуальної взаємодії, обміну думками всередині Південно-Західного відділу стало продовження дослідів М. Лисенка у царині слов'янської народної музики його колегою М. Драгомановим. У своєму рефераті «О вариантах южнорусских песен и сходстве их с иностранными», опублікованому на шпальтах періодичного органу Відділу - газети «Киевский телеграф» 5 березня 1874 р., М. Драгоманов, наголошуючи на тісних контактах Києво-Галицької Русі із західними народами, відводив їй роль культурного посередника між Північно-Східною Руссю та Південно-Західною Європою (Тимчик, 1999, с. 80-81).

Інтелектуальні комунікації поєднували М. Лисенка з М. Драгомановим та В. Антоновичем під час роботи над двох-томним виданням «Исторические песни малорусского народа», до якого увійшла частина фольклорних матеріалів, зібраних композитором (Антонович, & Драгоманов, 1874, с. II). Прикладом інтелектуальної співпраці слугувало упорядкування М. Лисенком нотних записів до збірки І. Рудченка «Чумацкие народные песни» - ще одного видання Південно-Західного відділу (Рудченко, 1874).

У київський період М. Лисенко долучався до громадських ініціатив Відділу, зокрема до проведення одноденного перепису населення м. Києва. Комітет із підготовки плану перепису, запланованого на 2 березня 1874 р., очолив П. Чубинський, який уже мав досвід організації подібного заходу, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії. До складу оргкомітету, створеного 4 червня 1873 р., увійшло ще п'ять членів Відділу: В. Антонович, К. Жук, Н. Яснопольський, В. Берентшам та В. Рубінштейн (Записки, 1874, с. 21). М. Лисенко зголосився працювати у складі наглядового комітету, створеного для керівництва регістраторами процедури одноденного перепису та обробки отриманих матеріалів, про що свідчить запис у журналі засідання Відділу від 18 листопада 1873 р. Добровільну згоду надали також Ф. Вовк, О. Русов, М. Драгоманов, М. Старицький, К. Михальчук та багато інших представників осередку (усього 29 осіб) (Записки, 1874, с. 64).

Знаходимо й свідчення участі митця у розбудові та наповненні фондів «музея предметов, характеризующих подлежающую изучению страну в этнографическом, промышленном и археологическом отношении», відкритого зусиллями членів осередку 12 квітня 1873 р. Збереглися дані про передачу ним експонатів на засіданні Відділу 23 вересня того ж року (Записки, 1874, сс. 17, 33). Зустрічаємо ім'я М. Лисенка і серед переліку дарувальників книг до бібліотеки місцевого осередку товариства (Записки, 1874, с. 32).

Незважаючи на визначені Статутом межі діяльності Південно-Західного відділу, що включали територіально Київський навчальний округ (тобто Київську, Полтавську, Чернігівську, Подільську та Волинську губернії) (Савченко, 1930, с. 235), значна частина її представників прагнула охопити дослідженнями і західноукраїнські території, усвідомлюючи значення таких студій для реалізації національних аспірацій українців. У своїх спогадах С. Русова вказувала: «...Як часто серед сміху, жартів усіх охоплювала безсила злоба на переслідування українського слова, на

ту непотрібну силу утисків адміністрації. Вабила Галичина, де вже прокидалася національна свідомість майже без перешкод з боку уряду, і Русов, Драгоманов, Лисенко вже мріяли про літні подорожі в «Європу», мріяли увійти там у зносини з Галичанами, з Слов'янами...» (Русова, 1937, с. 44).

Неодноразово питання співпраці із західноукраїнськими колегами стояли на порядку денному засідань Відділу. Вже на другому засіданні осередку 6 березня 1873 р. було визначено зарубіжні (в тому числі і з підавстрійської України) наукові організації та товариства для налагодження подальшої співпраці. Із пропозицією залучити етнографічні матеріали Галичини та Буковини для проведення порівняльного аналізу з наддніпрянськими аналогами у вересні 1873 р. виступали О. Русов та М. Драгоманов. За ініціативою останнього до складу осередку було прийнято Ю. Федьковича, який, окрім літературної діяльності, займався етнографічними дослідженнями Підкарпатської Русі (Записки, 1874, с. 32, 35-37).

Активно працював у даному напрямку і М. Лисенко, поглиблюючи у рамках Південно-Західного відділу інтелектуальні комунікації з патріотично налаштованими діячами Західної України, коріння яких сягали ще періоду його навчання у Лейпцизькій консерваторії (1867-1869). Відомо, що на прохання В. Барвінського до Шевченкових роковин у 1868 р. композитор створив музику до «Заповіту» - свій перший оригінальний твір, що заклав основи великого різножанрового циклу шевченкіани у його творчості (Колесса, 1947, с. 6).

Влітку 1873 р. М. Лисенко, здійснюючи велику етнографічну мандрівку слов'янськими землями, досліджував фольклор у регіонах, населених бойками, гуцулами та іншими субетнічними групами Західної України. В листі до батьків від 26 липня 1873 р. із Кракова композитор детально описував дослідницький маршрут, який пролягав також через землі південних слов'ян, що входили до складу Австрійської імперії – Крайнію, Сербію та Хорватію. Разом із товаришем О. Русовим, який супроводжував його у поїздці, вони старанно нотували мелодії, тексти народних пісень, не залишаючи при цьому поза увагою особливості побуту місцевого населення (Лисенко, 1964, с. 106-109).

Інтелектуальні контакти представників Відділу із західноукраїнською інтелігенцією, поміж іншим, мали об'єднавчий характер – патріотичні сили, розпорошені по регіонах, тяжіли до київського осередку, залучалися до легальної наукової діяльності, отримали змогу «щиро працювати в Україні й для України» (Волков, 1914, с. 47).

Члени Південно-Західного відділу взяли найактивнішу участь у III Археологічному з'їзді, що відбувся 14 серпня – 3 вересня 1874 р. в Києві. З рефератами, які торкалися місцевої проблематики, виступали В. Антонович («О монете с именем Владимира»), Ф. Вовк («О малорусской орнаментике»), М. Драгоманов («Следы дружинного быта в малорусских колядках»), П. Житецький («О Пересопницком евангелии XVI в.»), П. Лебединцев («О Софийском соборе») та ін. За висловом Ф. Савченка, «з'їзд був блискучим виявом тієї високої наукової організованості, тих досягнень з боку наукового осередку «Старої Громади» - Відділу Географічного Товариства у Києві, що саме дійшов свого найвищого розквіту» (Савченко, 1930, с. 162). Національно свідомі вчені сподівалися, що археологічний з'їзд сприятиме подальшому розвитку української науки, розвитку «українофільської справи в Росії». Однак, навпаки, як згодом зазначав М. Грушевський, характеризуючи тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Україні, «Археологічний з'їзд 1874 р., що дійсно випав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздраживши ним його ворогів, пхнув їх до нових «засобів боротьби» (Савченко, 1930, с. 163).

Сам М. Лисенко не був представлений у програмі стендових та секційних виступів археологічного з'їзду, але він забезпечував не менш важливу його частину – музичний супровід заходів зібрання. Про це знаходимо свідчення в українського громадсько-політичного діяча, публіциста та літературознавця О. Терлецького, що в якості представника Галичини брав участь у роботі з'їзду. У листі до галицького фольклориста М. Бучинського від 17 вересня 1874 р. він захоплено ділиться враженнями про археологічний з'їзд, про працю київських вчених, «ведену без фраз, без галасу, тим свіжим і здоровим духом, який віяв від тої громади і її реалістичним напрямом». Поміж іншим О. Терлецький звертав увагу приятеля на музичні виступи хору Лисенка під диригуванням самого митця на громадському вечері на честь визначних сербських вчених Стояна Новаковича та Вартослава Ягича – учасників археологічного з'їзду. Припали галичанину до душі сольні виступи дружини Миколи Віталійовича - Ольги Лисенко з «Плачем Ярославни», створеним композитором на слова М. Максимовича, та думи і пісні у виконанні кобзаря О. Вересая (Студинський, 1928, с. 42, 43, 47).

Загалом у діяльності самого Відділу українська музична програма завжди відігравала помітну роль. У своїх спогадах С. Русова

говорила про надзвичайно потужний авторитет М. Лисенка в тогочасному українському суспільстві: «Київська адміністрація шанувала його, але й боялася його сепаратизму. Вважала, що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а й суспільне явище, що в тяжкі часи заборони і слова і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гаслом... Микола Лисенко знав, що вже сама його популярність серед українців є для нього великою небезпечкою, але йшов їй назустріч, розумів, що національне почуття мусить чимось жити, і що рідна пісня є тією найліпшою поживою» (Русова, 1937, с. 41).

Коротко підсумовуючи, зазначимо, що київський період перебування М. Лисенка у складі Південно-Західного Відділу Російського географічного товариства був насиченим активною громадською, дослідницькою, культурницькою діяльністю композитора, налагодженням широкої мережі міжособистісних інтелектуальних зв'язків, інтелектуальних практик на ниві українства.

Без сумніву, один із провідних діячів Відділу М. Лисенко знаходив підтримку і в родинному середовищі. Цікавим є факт входження до складу місцевого осередку товариства найближчих родичів митця: троюрідного брата та сестриноного чоловіка Михайла Старицького та батька – Віталія Романовича. Останній, працюючи в Таращі на Київщині на посаді офіцера драгунського полку, разом з сином опікувався етнографічною діяльністю, досліджуючи місцеві особливості народного одягу.

Після прийняття його до складу Південно-Західного відділу 12 квітня 1873 р. Лисенко-старший тричі надсилав до Києва етнографічні матеріали: «Об историческом применении во вкусах и модах народных одежд в Сквирском и Таращанском уездах» (вересень 1873 р.), «Медиико-топографическое описание города Таращи (Киевской губернии)», складене на підставі відомостей, отриманих від повітового лікаря м. Таращі Рікмана (листопад 1873 р.) та історико-статистичний опис с. Северинівка Таращанського повіту (лютий 1875 р.) (Записки, 1874 р., с. 38, 64-65; Записки, 1875, с. 40). Мав намір дослідник надати в подальшому опис с. Пустовийтівка Канівського повіту, у якому був розвинений ткацький промисел (Записки, 1875, с. 40).

Віталій Лисенко, як і його син, став активним дарувальником до етнографічного музею Відділу. Згідно журналів засідань ним було передано на зберігання зразки народного одягу Таращанського та Сквирського повітів із його детальним описом (вересень 1873 р.) та скарб,

знайдений ним в Таращанському повіті поблизу м. Кошевата, який складався з прикрас для кінської збруї, одягу та російських, польських і шведських монет, датованих 1661-1662 рр. (грудень 1874 р.) (Записки, 1874, с. 38; Записки, 1875, с. 30-31).

Петербурзький період діяльності М. Лисенка у якості члена Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, незважаючи на віддаленість від українських теренів та неможливість займатися звичною етнографічною роботою, виявився не менш насиченим українськими інтелектуальними комунікаціями. У Петербурзі М. Лисенко швидко встановив близькі контакти з місцевою українською спільнотою – М. Костомаровим, О. Русовим, І. Рудченком, що також мешкали тоді в столиці. Так із давнім київським приятелем О. Русовим його поєднували спільні турботи про художнє оформлення книги, присвяченої творчості кобзаря О. Вересая. Пізніше О. Русов брав участь у хорових концертах М. Лисенка (Булат, 1973, с. 38). Свідченням доброзичливих, родинних стосунків всередині української громади Петербурга є колядування. Збереглися згадки, як М. Лисенко у компанії О. Русова, українського філолога Г. Вашкевича та ще кількох студентів на різдвяні свята 1875 р. колядували у будинку М. Костомарова, чим неймовірно потішили господаря (Лисенко, 1968, с. 253).

Перебуваючи у задалегідь запланованій поїздки (у жовтні 1874 р. Микола Віталійович разом з дружиною Ольгою Олександрівною, що мріяла вчитися співу, приїхав до Петербургу на навчання з оркестрової справи у клас М. Римського-Корсакова), композитор з притаманним йому ентузіазмом віддався концертно-хоровій справі. Організований ним хор давав концерти у т.зв. Соляному містечку – районі Петербурга, де відбувалися промислові виставки розташовувався Музей педагогічних військово-учбових закладів. Саме хорові концерти, якими нерідко завершувалися «народні читання» - публічні лекції при музеї, сприяли налагодженню інтелектуальних зв'язків М. Лисенка з петербурзькими студентством, переважно зі студентами-українцями, що були слухачами Академії мистецтв.

Інтелектуальні комунікації Миколи Віталійовича у студентському середовищі розпочалися зі знайомства з Порфирієм Мартиновичем – слухачем Академії мистецтв, добрим знавцем українського народного побуту (в подальшому відомим українським художником та етнографом), яке відбулося в будинку О. Русова, куди студент приходив щосуботи на журфікси

(Булат, 1973, с. 38). Зустріч М. Лисенка з П. Мартиновичем поклала початок його знайомству з іншими студентами Академії мистецтв, які згодом стали учасниками Лисенкового хору. Композитор виступав для молоді уособленням митця нового типу, сміливим промовцем про значення народної пісні, української музики. Художник О. Сластіон у своїх спогадах вказував, як студентами, ще до особистого знайомства з М. Лисенком, захоплювалися його розвідкою про пісні й думи у виконанні О. Вересая. Незабутнє враження на них справив «Кобзар», празьке видання якого вдалося придбати також завдяки Миколі Віталійовичу (Булат, 1973, с. 38, 39).

Молоді художники в свою чергу допомагали М. Лисенку в оформленні концертів. Рецензія на концерт композитора, що відбувся 6 лютого 1875 р. в Соляному містечку, надрукована в газеті «Киевский телеграф», розповідала про дві картини для «чарівного ліхтаря» - проекційного апарату, створені за одну ніч молодим талановитим українським художником П. Мартиновичем. Вони, на думку критика, були ефектною ілюстрацією до відомої народної пісні «Ой пушу я кониченька», справивши разом із стрункою хоровою піснею чарівне враження на публіку (Булат, 1973, с. 39).

Взагалі концертна діяльність композитора стала значною художньою подією сезону 1875 р. У цей період в залі Благородного зібрання відбувся його спільний концерт з кобзарем О. Вересаєм, який прибув до Петербурга на початку березня на запрошення Російського географічного товариства. Хоровий колектив М. Лисенка давав благодійні концерти, виручені кошти від яких перераховувалися на підтримку незаможних студентів Петербурзької медико-хірургічної академії та Київського університету.

Ще одним напрямом інтелектуальних комунікацій митця у петербурзький період стало пропагування ним слов'янської народної культури, блискуче реалізоване у рамках спеціальних слов'янсько-етнографічних концертів, що пройшли 16 березня та 3 квітня 1875 р. Розроблена М. Лисенком концертна програма гармонічно поєднувала українські народні пісні («Ой їхав Харко», «Максим Залізник», «На березі у ставка») з сербськими («Сви шайкаши», «Дика плава»), польськими («A w Warszawie», «Podkoweczki dajce ognia») та російськими («Уж ты, поле мое», «Во лузях») (Булат, 1973, с. 40).

Долучився М. Лисенко й до щорічної традиції відзначення Шевченкових роковин. У березневих концертах 1875 р., організованих композитором, звучали українські народні пісні та композиції на слова Шевченка. 9 березня у

клубі художників на пошану поета зібралось невелике товариство українців, серед яких були М. Лисенко, П. Мартинович та близький друг Т. Шевченка кобзар О. Вересай, який прибув до Петербурга напередодні свята (Булат, 1973, с. 39).

Під час дворічного перебування на півночі М. Лисенко опікувався редакторською роботою, готуючи до друку третій випуск «Збірника українських пісень» та збірку дитячих пісень і ігор «Молодоші» (Лисенко, 1876; Лисенко, 1990), фінансування подальшого видання яких взяли на себе П. Косач та інші представники київського товариства (Булат, 1973, с. 18).

Не стала відстань на заваді інтелектуальної співпраці композитора ще з одним представником Південно-Західного відділу І. Нечуй-Левицьким, що перебував в цей час в Кишиневі, де вчителював в одній з місцевих гімназій. Митців поєднувала співпраця над оперою «Маруся Богуславка», лібрето до якої писав І. Нечуй-Левицький. У листах від 23 серпня, 6 жовтня 1874 р. зустрічаємо жваве обговорення сцен майбутньої п'єси, поради М. Лисенка щодо відтворення народних традицій у зображенні весільних сцен, концептуальний план лібрето (Лисенко, 1964, с. 117-124).

В цілому петербурзький період діяльності М. Лисенка у складі Південно-Західного відділу Російського географічного товариства демонстрував інтелектуальні комунікації митця з представниками місцевої української громади, налагодження творчої взаємодії з молодшим поколінням свідомих українців, широкий діапазон редакторської та концертно-хорової діяльності. Про останню дуже влучно зазначав відомий петербурзький історик і публіцист Д. Мордовцев: «Народу, правдивого, етнографічно відтвореного народу в співі ми не чуємо, і лише ... геніальний Глінка і Мусоргський та українець Лисенко не зневажали своїми творами народного етнографічного слуху» (Булат, 1973, с. 41).

Повернення М. Лисенка на батьківщину наприкінці травня 1876 р. фактично співпало у часі з виданням Емського акту та закриттям Південно-Західного відділу, завадивши подальшій науковій, культурній та громадсько-політичній діяльності композитора у складі осередку, планами якої він ділився з товаришами на прощальній вечірці в Петербурзі (Булат, 1973, с. 41). В часи реакції, повної заборони українського друкованого слова в середовищі київської інтелігенції, всупереч суворому вироку російського царя Олександра II («... Отдел Географического Общества в Киеве, в нынешнем его составе закрыт, и чтобы открытие его вновь не могло состояться иначе, как с моего разрешения по представлению министра

Внутренних дел») (Савченко, 1930, с. 91), не раз виникали спроби відродити місцевий осередок. Зважаючи на вагу подібної наукової організації для розвитку української справи, до однієї з таких ініціатив приєднався й М. Лисенко.

У серпні 1898 р. до ухвали Х київського з'їзду природників та лікарів про відкриття Південного відділу Російського географічного товариства із відповідними заявами доєдналися 104 члени-фундатори, серед яких бачимо й підпис «кандидата естественных наук» М. Лисенка. Посилаючись на неукраїнофільський характер майбутньої організації, більшість у якій мали складати державні службовці, не «малороси» за походженням, ініціатори вказували на необхідність відкриття південної філії географічного товариства, що охопить статично-економічними, етнографічними та археологічними дослідженнями весь Південь Російської імперії (Савченко, 1930, с. 120-122).

Показовою стала відмова царського уряду у відкритті київського осередку географічного товариства навіть у такому секуляризованому варіанті, що ще раз підкреслює значення діяльності Південно-Західного відділу для осмислення національної самобутності українського народу, формування національної ідеї.

Висновки.

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства – науково-дослідна інституція, що, об'єднавши навколо себе національно свідому інтелігенцію, стала першим на українських теренах офіційним науковим та культурно-освітнім центром з яскраво вираженим національним характером. Етнографічні, статистично-економічні, археологічні студії Відділу продовжували українські культурні та наукові традиції, легалізували український культурний дискурс, пошуки національної ідентичності українців в умовах бездержавності. Завдяки утворенню й поширенню різноманітних культурно-освітніх та наукових практик українське інтелектуальне співтовариство значною мірою сприяло структуризації національного громадсько-політичного та інтелектуального рухів у другій половині XIX ст. Каталізатором цього процесу стали міжособистісні інтелектуальні зв'язки членів Відділу – визначних українських науковців, громадських та культурних діячів – П. Чубинського, В. Антоновича, Ф. Вовка, О. Русова, М. Драгоманова та багатьох інших.

Серед тих, хто формував такі інтелектуальні мережі, був відомий український композитор, піаніст, диригент, педагог, активний учасник Київської громади М.В. Лисенко, помітної

віхою українознавчої діяльності якого стала співпраця у рамках Південно-Західного відділу. Форми інтелектуальних комунікацій композитора, що пояснюється місцем його перебування, визначають зміст двох послідовних етапів діяльності митця у складі наукового осередку, які стали органічним продовженням його етнографічних дослідів 60-х рр. XIX ст. У київський академічний період (лютий 1873 - вересень 1874 рр.) М. Лисенко був активним учасником наукових дискусій, обговорень дослідницьких матеріалів, поданих членами товариства, опікувався пошуковою та видавничою діяльністю, виступав з доповідями на засіданнях Відділу, долучився до поповнення фондів етнографічного музею та бібліотеки наукового осередку, проведення одноденного перепису жителів міста у Києві, роботи III Археологічного з'їзду та інших громадських заходів та ініціатив. У другий, петербурзький

період (жовтень 1874 – травень 1876 рр.), позначений творчими проявами, митець через відірваність від українських теренів зосередився на композиторській та концертній діяльності, яка супроводжувалася налагодженням українських інтелектуальних комунікацій з місцевими колегами-однотимцями та студентською молоддю Соляного містечка.

М. Лисенко – один із ініціаторів створення та спроби відновлення київського відділу Російського географічного товариства, вбачаючи у ньому нові можливості для реалізації «українського проекту» у Російській імперії шляхом наукових та культурно-освітніх практик, належав до когорти провідних діячів Відділу. Його інтелектуальна діяльність у складі наукової інституції зробила вагомий внесок у поступ українського націотворення, формування національної ідентичності у другій половині XIX – на початку XX ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антепович А. Д. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1875 год. Киев: Типография М. П. Фрица, 1876. 46 с.
- Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа / с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. Киев: Типография М.П. Фрица, 1874. Т. 1. 336 с.
- Булат Т. П. Микола Лисенко. Київ: Музична Україна, 1973. 106 с.
- Василенко З. І. Фольклористична діяльність М.В. Лисенка. Київ: Наукова думка, 1972. 187 с.
- Волков Ф. П. П. Чубинский: отрывок из личных воспоминаний. Украинская жизнь. 1914. № 1. с. 43-60.
- Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1974. 222 с.
- Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. Київ: Наукова думка, 1964. 248 с.
- Грінченко Б. Словарь української мови / Упоряд., з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. Київ: Редакція журналу «Киевская Старина». 1907-1909. Т.1-4, 2971 с.
- Грушевський А. Из жизни украинского кружка 1870-х годов. Украинская жизнь. 1915. № 11-12. С. 33-39.
- Грушевський М. С. Позорной памяти. Украинский Вестник. 1906. Ч.1. С. 39-41.
- Демуз І. О. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (Історіографія проблеми). Література та культура Полісся / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. Вип. 73 (Серія «Історичні науки»). С. 210-233.
- Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: в 2 т. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 2. С. 151-288.
- Житецький Г. П. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві. Україна. 1927. № 5. С. 31-36.
- З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах. Записки НТШ / Під ред. Михайла Грушевського Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1913. Т. СХVI. Кн. IV. С. 177-189.
- Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х томах. Киев: Типография Университета Св. Владимира, 1874. Т. I. За 1873 год. 366 с.
- Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х томах. Киев: Типография М.П. Фрица, 1875. Т. II. За 1874 год (с картой Буковины). 633 с.
- Катренко А. М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження). Український історичний журнал. 1967. № 2. С. 128-132.
- Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): в 2 т. Київ: Наукова думка, 1994. Т. 1: 1874-1879. 647 с.
- Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації історії України XIX ст. Український історичний журнал. 2008. № 1. С. 169-193.
- Колесса Ф. Спогади про Миколу Лисенка. Львів: Вільна Україна, 1947. 65 с.
- Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. Київ: Видавництво КДУ, 1971. 253 с.
- Кравець О. М. Південно-західний відділ Російського географічного товариства. Народна творчість та етнографія. 1973. № 2. С. 60-66.
- Куницький А. С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839-1884). Советская этнография. 1956. № 1. С. 77-86.

- Лебединский И. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839-1884). Украинская жизнь. 1914. № 1. С. 34-38.
- Лисенко М. В. Листи / Упор., прим. та ком. О. Лисенка; Заг. ред. Л. Кауфмана. Київ: Мистецтво, 1964. 533 с.: іл.
- Лисенко М. В. Молодоші: збірка танків та веснянок; Збірка народних пісень: в хоровому розкладі: [ноти]. Київ: Музична Україна, 1990. 144 с.
- Лисенко М. В. Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая / Ред., передм. та прим. М. Гордійчука. Київ: Музична Україна, 1978. 95 с.
- Лисенко М. Збірник українських пісень (для голосу з фортепіано) / Зібрав і у ноті завів М. Лисенко. Київ, Лейпциг: Друкарня К.Г. Редера, 1876. Вип. 3. 83 с.
- Лисенко О. М. В. Лисенко у спогадах сучасників / ред. та ком. Р. Пилипчука. Київ: Музична Україна, 1968. 822 с.
- Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [в 2 т.]. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 530с.: портр.
- Милько В. І. Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного Товариства. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2008. Вип. XV. С. 246-253.
- Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины. Украинская жизнь. 1916. № 1. С. 32-48.
- Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX століття [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2002. 17 с.
- Плацинда В. П. П. Г. Житецький. Народна творчість та етнографія. 1966. № 4. С. 68-70.
- Про Київський Археологічний з'їзд 1874 р. Україна. 1928. № 4. С. 160-162.
- Рудченко І. Я. Чумацкие народные песни. Киев: Типография М.П. Фрица, 1874. 294 с.
- Русов А. Деятельность Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за первое полугодие его существования. Киев: Типография Университета Св. Владимира, 1873. 14 с.
- Русов А. Как я стал членом Громады. Украинская жизнь. 1913. № 10. С. 40-49.
- Русова С. К 40-летию юбилею Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества. Украинская жизнь. 1913. № 11. С. 28-39.
- Русова С. Мої спомини. Львів: Видавнича кооператива «Хортиця», 1937. 288 с.
- Рябінін-Склярєвський О. Київська громада 1870-х. Україна. 1927. Кн. 1-2. С. 144-162.
- Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х років. Харків, Київ: Держвидав України, 1930. 415 с.
- Скрипник Г. Південно-Західний відділ РГТ: новаторські дослідницькі практики і науково-організаційні здобутки. Народна творчість та етнологія. 2019. № 6 (382). С. 58-77.
- Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд у Києві. Україна. 1928. Кн. VI. С. 37-49.
- Тимчик Н. Етнографічні надбання членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Етнічна історія народів Європи. 1999. Вип. 1. С. 79-83.
- Федорова Л. Д. Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства. Український історичний журнал. 2010. № 6. С. 66-72.
- Чорна Л. В. Громадівський рух 60-70-х років XIX ст. у контексті українського національного відродження. Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. 2007. Серія: Історія. Вип. 12. С. 145-160.
- Чорна Л. В. Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005. 19 с.
- Чубинская Е. П. Памяти П. П. Чубинского (27.1.1839-26.1.1884). Известия Всесоюзного Географического Общества. 1965. Т. 98. № 1. С. 39-45.
- Чубинский П. П. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 год. Киев: Типография Губернского Управления, 1874. 38 с.
- Чубинский П. П. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1874 год. Киев: Типография М.П. Фрица, 1875. 43с.
- Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и Комп., 1872. Т.3. Народный дневник (обычаи и обряды, приуроченные к кременам года). 486 с.
- Яворський М. Емський акт 1876 року. Прапор марксизму. 1928. № 1-2. С. 93-113.

REFERENCES

- Antepovich, A. D. (1876). Otchet o dejatel'nosti Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva za 1875 god [Report on the Activities of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society for 1875]. Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Antonovich, V., & Dragomanov, M. (Eds.). (1874). Istoricheskie pesni malorusskogo naroda [Historical Songs of the Malorussian People]. (Vol. 1). Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Bulat, T. P. (1973). Mykola Lysenko [Mykola Lysenko]. Kyjiv: Muzychna Ukrajina.
- Chorna, L. V. (2005). Pivdenno-Zakhidnyj viddil Rosijskogho Gheografichnogho Tovarystva i jogho rolj v ukrajinsjkomu nacionaljnomu vidrodzhenni [South-Western Division of the Russian Geographical Society and its role in the Ukrainian national revival]. Extended abstract of candidate's thesis. Odesa: ONU.

- Chorna, L. V. (2007). Ghromadivskyj rukh 60-70-kh rokiv XIX st. u konteksti ukrajins'kogho nacional'nogho vidrodzhennja [Social Movement of the 60-70s of the XIX century in the Context of the Ukrainian National Revival]. Naukovi zapysky [Vinnyc'kogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubyns'kogho]. Serija: Istorija, 12, 145-160.
- Chubinskaja, E. P. (1965). Pamjati P.P. Chubinskogo (27.1.1839-26.1.1884) [In Memory of P.P. Chubinsky (27.1.1839-26.1.1884)]. Izvestija Vsesojuznogo Geograficheskogo Obshhestva. (Vol. 98), 1, 39-45.
- Chubinskij, P. P. (1872). Trudy jetnograficheskogo-statisticheskogo jekspedicii v Zapadno-russkij kraj [Proceedings of the Ethnographic and Statistical Expedition to the West Russian Territory]. (Vol. 3. Narodnyj dnevnik (obychai i obrjady, priurochennye k kremenam goda). Sankt-Peterburg: Tipografija V. Bezobrazova i Komp.
- Chubinskij, P. P. (1874). Otchet o dejatel'nosti Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva za 1873 god [Report on the activities of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society for 1873]. Kiev: Tipografija Gubernskogo Upravljenja.
- Chubinskij, P. P. (1875). Otchet o dejatel'nosti Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva za 1874 god [Report on the Activities of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society for 1874]. Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Demuz, I. O. (2013). Pivdenno-Zakhidnyj viddil Rosijs'kogho gheografichnogho tovarystva: provincijnyj osередok chy potuzhne naukovе ob'jednannja? (Istoriografija problemy) [The South-West Division of the Russian Geographical Society: a Provincial Center or a Powerful Scientific Association? (Historiography of the Problem)]. Literatura ta kul'tura Polissja, 73 (Serija «Istorychni nauky»), 210-233.
- Draghomanov, M. P. (1970). Literaturno-publicystychni praci [Literary and Journalistic Works]. Vol. 2. Kyjiv: Naukova dumka.
- Fedorova, L. D. (2010). Bilja vytokiv nacional'nogho muzejnyctva v Ukrajinі: muzej Pivdenno-Zakhidnogho viddilu Imperators'kogho rosijs'kogho gheografichnogho tovarystva [At the Origins of National Museology in Ukraine: the Museum of the South-Western Division of the Imperial Russian Geographical Society]. Ukrajin's'kyj istorychnyj zhurnal, 6, 66-72.
- Ghorlenko, V. F. (1964). Narysy z istoriji ukrajins'koji etnografiji ta rosijs'ko-ukrajins'kykh etnografichnykh zv'jazkiv [Essays on the History of Ukrainian Ethnography and Russian-Ukrainian Ethnographic Ties]. Kyjiv: Naukova dumka.
- Ghrinchenko, B. (Ed.). (1907-1909). Slovarj ukrajins'koji movy [Dictionary of the Ukrainian Language]. (Vols. 1-4). Kyjiv: Redakcija zhurnala «Kjevs'kaja Staryna».
- Grushevskij, M. S. (1906). Pozornoj pamjati [Shameful Memory]. Ukrajin's'kij Vestnik, Ch.1, 39-41.
- Grushevskij, A. (1915). Iz zhizni ukrains'kogo kruzhka 1870-h godov [From the life of the Ukrainian Circle of the 1870s]. Ukrains'kaja zhizn', 11-12, 33-39.
- Javors'kij, M. (1928). Ems'kij akt 1876 roku [Ems Act of 1876]. Prapor marksyzmu, 1-2, 93-113.
- Katrenko, A. M. (1967). Oleksandr Oleksandrovych Rusov (Do 120-richchja z dnja narodzhennja) [Olexander Olexandrovich Rusov (To the 120th Anniversary of His Birth)]. Ukrajin's'kyj istorychnyj zhurnal, 2, 128-132.
- Kistjakiv's'kij, O. F. (1994). Shhodennyk (1874-1885) [Diary (1874-1885)]. (Vol. 1: 1874-1879). Kyjiv: Naukova dumka.
- Kolesnyk, I. I. (2008). Intelktualjne spivtovarystvo jak zasib leghitymizaciji istoriji Ukrajinі XIX st. [Intellectual Community as a Means of Legitimizing the History of Ukraine in the XIX Century]. Ukrajin's'kyj istorychnyj zhurnal, 1, 169-193.
- Kolessa, F. (1947). Spoghady pro Mykolu Lysenka [Memoirs of Mykola Lysenko]. Ljviv: Vil'na Ukrajinna.
- Kornijchuk, L. Ja. (1971). Suspil'no-ekonomichna dumka na Ukrajinі v 70-kh rr. XIX st. [Socio-Economic thought in Ukraine in the 70's of the XIX Century]. Kyjiv: Vydavnytstvo KDU.
- Kravecij, O. M. (1973). Pivdenno-zakhidnyj viddil Rosijs'kogho gheografichnogho tovarystva [South-Western Division of the Russian Geographical Society]. Narodna tvorchistj ta etnografija, 2, 60-66.
- Kunickij, A. S. (1956). Ukrajin's'kij jetnograf Pavel Platonovich Chubinskij (1839-1884) [Ukrainian Ethnographer Pavel Platonovich Chubinsky (1839-1884)]. Sovets'kaja jetnografija, 1, 77-86.
- Lebedinskij, I. (1914). Pavel Platonovich Chubinskij i ego trudy po obychnomu pravu (1839-1884) [Pavel Platonovich Chubinsky and His Writings on Customary Law (1839-1884)]. Ukrains'kaja zhizn', 1, 34-38.
- Lysenko, M. (Ed.). (1876). Zbirnyk ukrajins'kykh pisenj (dlja gholosu z fortepiano) [Collection of Ukrainian Songs (for Voice with Piano)]. Kyjiv, Lejpcygh: Drukarnja K.Gh. Redera.
- Lysenko, M. V. (1964). Lysty [Correspondence]. Kyjiv: Mystectvo.
- Lysenko, M. V. (1978). Kharakterystyka muzychnykh osoblyvostej ukrajins'kykh dum i pisenj u vykonanni kobzarja Veresaja [Characteristics of Musical Features of Ukrainian Thoughts and Songs Performed by Kobzar Veresay]. Kyjiv: Muzychna Ukrajinna.
- Lysenko, M. V. (1990). Molodoshhi: zbirka tankiv ta vesnjanok; Zbirka narodnykh pisenj: v khorovomu rozkladі: [noty] [Youth: Collection of Tanks and Spring Flowers; Collection of Folk Songs: in Choral Schedule: [Sheet Music]]. Kyjiv: Muzychna Ukrajinna.
- Lysenko, O. (Ed.). (1968). M. V. Lysenko u spoghadakh suchasnykiv [Lysenko in the Memoirs of Contemporaries]. Kyjiv: Muzychna Ukrajinna.
- Lysjak-Rudnyckij, I. (1994). Istorychni ese [Historical Essays]. (Vol. 1). Kyjiv: Osnovy.
- Myljko, V. I. (2008). Foljklorstychni studiji v dijalnosti Pivdenno-Zakhidnogho viddilu Imperators'kogho Rosijs'kogho

- Gheografichnogho Tovarystva [Folklore Studies in the Activities of the South-Western Division of the Imperial Russian Geographical Society]. *Problemy istoriji Ukrajin XIX – pochatku XX st.*, 15, 246-253.
- Naumenko, V. (1916). Aleksandr Aleksandrovich Rusov i yego obshchestvennaya i literaturno-nauchnaya rabota na Ukraine i dlya Ukrainy [Alexander Alexandrovich Rusov and His Social and Literary-Scientific Work in Ukraine and for Ukraine]. *Ukraynskaja zhizn*, 1, 32-48.
- Petruk, N. P. (2002). Pivdenno-Zakhidnyj Viddil Rosijskogho Gheografichnogho Tovarystva v suspiljno-politychnomu rusi Ukrajinu u drugij polovini XIX stolittja [South-Western Division of the Russian Geographical Society in the Socio-Political Movement of Ukraine in the Second Half of the XIX Century]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv: KNU.
- Plachynda, V. P. (1966). P. Gh. Zhytec'kyj [P. G. Zhitetsky]. Narodna tvorchist' ta etnografija, 4, 68-70.
- Pro Kyjivskij Arkheologichnij Z'jizd 1874 r. [About the Kyiv Archaeological Congress of 1874]. (1928). *Ukraina*, 4, 160-162 [in Ukrainian].
- Rjabinin-Skljarevskij, O. (1927). Kyjivska ghromada 1870-kh. [Kyiv Community of the 1870s]. *Ukraina*, 1-2, 144-162.
- Rudchenko, I. Ja. (1874). Chumackie narodne pesni [Chumak Folk Songs]. Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Rusov, A. (1873). Dejatel'nost' Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Russkago Geograficheskogo Obshhestva za perove polugodie ego sushhestvovanija [Activities of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society for the First Half of its Existence.]. Kiev: Tipografija Universiteta Sv. Vladimira.
- Rusov, A. (1913). Kak ja stal chlenom Gromady [How I Became a Member of the Community]. *Ukrainskaja zhizn*, 10, 40-49.
- Rusova, S. (1913). K 40-letnemu jubileju Jugo-Zapadnogo Otdela Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva [To the 40th Anniversary of the Southwest Department of the Russian Geographical Society]. *Ukrainskaja zhizn*, 11, 28-39.
- Rusova, S. (1937). Moji spomyny [My Memories]. Ljviv: Vydavnycha kooperatyva «Khortycja».
- Savchenko, F. (1930). Zaborona ukrajinstva 1876 roku: Do istoriji ghromadsjkykh rukhiv na Ukrajinu 1860-1870-kh rokiv [Prohibition of Ukrainians in 1876: To the History of Social Movements in Ukraine in 1860-1870]. Kharkiv, Kyiv: Derzhvydat Ukrajinu.
- Skrypyk, Gh. (2019). Pivdenno-Zakhidnyj viddil RGH: novatorski doslidnycki praktyky i naukovo-organiizacijni zdobutky [South-West RGT Division: Innovative Research Practices and Research and Organizational Achievements]. *Narodna tvorchist' ta etnoghija*, 6 (382), 58-77. DOI: 10.15407/nte2019.06.058 [in Ukrainian].
- Studynskij, K. (1928). Ostap Terlec'kyj pro Arkheologichnij z'jizd u Kyjevi [Ostap Terletsky on the Archaeological Congress in Kyiv]. *Ukraina*, 6, 37-49.
- Tymchyk, N. (1999). Etnoghrafichni nadbannja chleniv Pivdenno-Zakhidnogho viddilu Rosijskogho gheografichnogho tovarystva [Ethnographic Heritage of Members of the South-Western Division of the Russian Geographical Society]. *Etnichna istorija narodiv Jevropy*, 1, 79-83.
- Vasylenko, Z. I. (1972). Folklorystychna dijalnist' M.V. Lysenka [Folklore Activity M.V. Lisenka]. Kyiv: Naukova dumka.
- Volkov, F. P. (1914). P. Chubinskij: otryvok iz lichnyh vospominanij [Chubinsky: an Excerpt from Personal Memoirs]. *Ukrainskaja zhizn*, 1, 43-60.
- Voloshhenko, A. K. (1974). Narysy z istoriji suspiljno-politychnogho rukhu na Ukrajinu v 70-kh – na pochatku 80-kh rokiv XIX st. [Essays on the History of the Socio-Political Movement in Ukraine in the 70's - Early 80's of the XIX Century]. Kyiv: Naukova dumka.
- Z istoriji kyjivskoj ukrainskoj ghromady. Promova Pavla Zhytec'kogho na Shevchenkovykh rokovynakh [From the History of the Kyiv Ukrainian Community. Speech by Pavel Zhitetsky on Shevchenko's Anniversary]. (1913). *Zapysky NTSh*. (Vol. 116), 4, 177-189.
- Zapiski Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva [Notes of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society]. (1874). (Vol. 1. Za 1873 god.). Kiev: Tipografija Universiteta Sv. Vladimira.
- Zapiski Jugo-Zapadnogo Otdela Imperatorskogo Rossijskogo Geograficheskogo Obshhestva [Notes of the Southwest Department of the Imperial Russian Geographical Society]. (1875). (Vol. 2. Za 1874 god (s kartoj Bukoviny)). Kiev: Tipografija M.P. Frica.
- Zhytec'kyj, Gh. P. (1927). Pivdenno-Zakhidnyj Viddil Gheografichnogho Tovarystva u Kyjevi [South-West Branch of the Geographical Society in Kyiv]. *Ukraina*, 5, 31-36.

Mishchanchuk Natalia

Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-4145-4768>, natalia.myschanchuk111@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 06.10.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2021

Vladyslav Butenko*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Formation of the System of Soviet Gymnastics in the Ukrainian Lands in the Beginning 1920s

The relevance of the study lies in the need to reproduce the nature and essence of gymnastics, which were strongly influenced by Soviet post-revolutionary society, which directed the accumulated energy of growth along the vector of creating new forms of motor activity. Therefore, it is no coincidence that great social importance should be given to the development of sports. The aim is to reconstruct the historical process of formation and development of gymnastics in Ukraine during the first half of the 1920s. The results of the study. The paper analyzes the formation and development of Soviet gymnastics in the USSR, as a phenomenon in Soviet mass culture occurred in the postwar period, when there was an acute shortage of essential goods and goods, in a state of colossal socio-economic and socio-political shocks, which was associated with overcoming a number of difficulties, namely: ideological, organizational, scientific and methodological. Reconstructing the historical progress of gymnastics, attention is paid to the main achievements and miscalculations, the reasons for the emergence of negative trends in the development of gymnastics in Ukraine. The focus is on the factors that contributed to the widespread spread and consolidation of Soviet ideology in sports and physical culture during this period. This situation was seriously influenced by the policy of Universal Education, which began after the end of the Civil War. The influence of Soviet ideology on the development of gymnastics in the search for new ways of scientific substantiation of the Soviet gymnastics system, as well as methods of using gymnastics in accordance with the requirements and conditions of Soviet society. Conclusions. With the arrival of Soviet power in Ukraine, gymnastics gradually began to turn into a socio-political phenomenon, which is characterized by increasing state attention to gymnastics as a powerful tool of domestic political influence on the population. Performing an educational and propaganda function, gymnastics is now becoming the ideological leader of the state, the main purpose of which was to form patriotism in Soviet citizens, to establish discipline and principles of collectivism in society.

Keywords: *Gymnastics, Physical Culture and Sports, Ideology, Sports of Higher Achievements, Soviet Society, Vseobuch*

Владислав Бутенко*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Становлення системи радянської гімнастики на українських землях в першій половині 1920-х років

Актуальність дослідження полягає в необхідності відтворення характеру і суті спортивно-гімнастичної роботи, що знаходилися під потужним впливом радянського післяреволюційного суспільства, яке нагромаджену енергію росту спрямувало по вектору створення нових форм рухової активності людей. Відтак не випадково величезне суспільне значення має бути відведене розвитку спорту. Мета полягає в реконструкції історичного процесу становлення та розвитку спортивної гімнастики на українських теренах упродовж першої половини 1920-х рр. Результати дослідження. В роботі проаналізовано становлення та розвиток радянської спортивної гімнастики в УРСР, як явища в радянській масовій культурі, що припав на повоєнний період, коли відчувалася гостра нестача засобів і товарів першої необхідності, у стані колосальних соціально-економічних і суспільно-політичних потрясінь, що було пов'язано з подоланням цілого ряду труднощів, а саме: ідеологічних, організаційних, науково-методичних. Реконструючи історичний поступ спортивної гімнастики, звертається увага на основні досягнення та прорахунки, причини появи негативних тенденцій у розвитку спортивної гімнастики на українських теренах. Зосереджено увагу на факторах, що сприяли впродовж зазначеного періоду широкому поширенню і закріпленню радянської ідеології в спорті та фізичній культурі. Серйозний вплив на таку ситуацію мала політика Всеобучу, що почала здійснюватися після закінчення Громадянської війни. Оцінено вплив радянської ідеології на розвиток спортивної гімнастики у річищі пошуків нових шляхів наукового обґрунтування системи радянської гімнастики, а також методів використання спортивної гімнастики відповідно до вимог та умов розвитку радянського суспільства. Висновки. Спортивна гімнастика з приходом радянської влади на українські землі поступово починає перетворюватися на суспільно-політичне явище, яке характеризується посиленням уваги держави до гімнастики як до потужного інструменту внутрішньополітичного впливу на населення. Виконуючи виховну та пропагандистську функцію, спортивна

гімнастика наразі стає ідейним провідником держави, головною метою якої було формування патріотизму у радянських громадян, встановлення в суспільстві дисципліни і принципів колективізму.

Ключові слова: *гімнастика, фізкультура і спорт, ідеологія, спорт вищих досягнень, радянське суспільство, Всеобуч*

Постановка проблеми.

Спорт набув у радянський період рис важливого соціально-культурного явища, забезпечував комунікацію всередині національних спільнот і на міжнародному рівні. У зв'язку з цим розвиток спортивної гімнастики в радянський період мав не лише суспільну, але й практичну значущість. Спортивна гімнастика як органічна частина фізичної культури і спорту служила одним із засобів фізичного виховання молодого покоління, відіграла важливу роль у формуванні особистості радянського громадянина. Для досягнення цих цілей була вибудована складна система організації спорту в СРСР, метою якої став не поступ фізкультурно-спортивної сфери як такої, а, насамперед, політична й військова доцільність. Такий аспект проблеми тривалий час залишався поза науковим дискурсом.

Аналіз публікацій.

На фаховому рівні історичні аспекти розвитку фізкультури і спорту, і гімнастики зокрема, вперше були порушені у 1930 р. Г.А. Дюппероном, який у роботі «Теория физической культуры» (Дюпперон, 1930) коротко висвітлив процес розвитку в СРСР спортивних організацій. Дослідники Л. Кун (Кун, 1982) та Є. Н. Петров (Петров, 1938) не акцентували увагу на класових відмінностях (хоча і не замовчували останні взагалі), а підкреслювали виняткову важливість фізкультури і спорту при підготовці «майбутніх бійців Червоної армії». До кола перших спеціальних праць з цієї проблематики слід віднести роботу А. Т. Брикін та В. М. Смолевського «Гимнастика» (Брыкин, & Смолевский, 1985), де автори не тільки звертають значну увагу на теоретичні та методичні аспекти гімнастики в цілому, але й пояснюють значення гімнастики, яка, на думку дослідників, мала слугувати підвищенню фізичних сил і здоров'я радянського суспільства, готувати людей до соціалістичної праці, а також оборони Батьківщини. М. Л. Журавін «Гимнастика» (Журавин, Загрядская, & Казакевич, 2002) розглянув важливі питання теорії і методики викладання гімнастики як спортивно-педагогічної дисципліни, форми організації занять. До речі, автор використав сюжети, присвячені історії розвитку гімнастики та проведення відповідних змагань.

Мета дослідження.

Проведений аналіз історіографічного аспекту заявленої теми яскраво показав недостатній

ступінь розробки проблем розвитку радянської спортивної гімнастики. Тож мета полягає в реконструкції історичного процесу становлення та розвитку спортивної гімнастики на українських теренах упродовж першої половини 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу.

Початковий етап розвитку радянської спортивної гімнастики на українських теренах проходив в досить складній та суперечливій ситуації. Особливо вплинула розпочата в 1918 р. війна більшовиків зі своїми політичними супротивниками, яка тривала аж до 1920 р., а також інтервенція іноземних країн (Гавердовский, & Смолевский, 2005, с. 43). Зрозуміло, що ці події забрали життя сотень тисяч людей і призвели до еміграції численної групи інтелігенції, в тому числі діячів спортивної гімнастики, що набагато ускладнило процес розвитку та становлення радянської гімнастики. У той же час комсомол приділяв увагу розвитку дитячого та юнацького спорту, хоча, звісно, і тут нерідко допускалися помилки.

Варто одразу наголосити, що з перших днів приходу радянської влади на українські землі вперше стали доступні широким масам суспільства засоби фізичної культури і спорту, зокрема й спортивна гімнастика. На початку 1919 р. відділи всеобучу починають організовувати спортивну роботу на території України. У травні 1919 р. в Києві відкриваються «Вищі курси інструкторів фізичного розвитку і допризовної підготовки». Товариство «Спорт» під керівництвом Всеобучу влаштовує перші змагання з гімнастики (Ізаков, 1960, с. 21–22).

Розгортається спортивна робота і в інших містах України. У Вінниці Всеобуч створює гімнастичний гурток, де також було збудовано спортивну площадку, водну станцію, стадіон для змагань з легкої атлетики. В Одесі і Харкові, поряд із стрімким відновленням старих спортивних товариств, створюються нові робітничі спортивні організації. На пунктах Всеобучу і в спортивних клубах з'являються політичні керівники з комсомольців активістів, які стежать за дотриманням чіткої партійної лінії та радянської ідеології серед спортсменів. Проголошувалося гасло «Спорт та гімнастика – зброя класової боротьби та перемоги; кожен робочий спортсмен та гімнаст – це солдат революції» (Линков, 1925, с. 7).

В цей же час для науково-методичного керівництва роботою розпорошених спортивних гуртків і товариств на українських теренах було створено міжвідомчий вчений комітет, а на місцях – спортивно-технічні комісії, які безпосередньо керували проведенням змагань (Линков, 1925, с. 9-10).

Проте, судячи з наявних літературних та документальних джерел, перші кроки з радянської спортивної гімнастики здійснювалися без будь-якого дотримання спадковості в розвитку цього виду спорту. Досягнення в гімнастиці, накопичений досвід колишніх спортивних товариств і клубів, система спортивних змагань та традицій фактично заперечувалися більшовиками як буржуазні атавізми, а отже, абсолютно неприйнятні в нових умовах. На перше місце ставився класовий підхід. Зрозуміло, ці фактори заважали новій владі знайти позитивне в попередньому досвіді гімнастики. Водночас ми не схильні суголосно вищезазначеним оцінкам більшовиків бути однозначними в цьому питанні, бо хоча в документах спадкоємність заперечувалася, але насправді в суспільній практиці вона все ж залишалася. Тому що залишилися педагоги, організатори спорту, самі гімнасти, тренери, науковці, спортивні бази та ін. Відтак можна небезпідставно стверджувати, що досягнення Російської імперії в галузі спортивної гімнастики слугували міцним підґрунтям для подальшого її розвитку в радянських умовах (Брыкин, & Смолевский, 1985, с. 23–24).

В.І. Ленін загострив увагу на необхідності військового виховання молоді, в тому числі за допомогою спортивної гімнастики (Петров, 1938, с. 45). Так, уже в постанові комуністичного інтернаціоналу молоді 1921 р. зазначалося, що спортивна гімнастика, боротьба з алкоголем, кінематограф, робоча література та проституція повинні бути суворо підпорядковані завданням політичної та військової боротьби пролетаріату (Україн, & Шлемин, 1977, с. 58–59). Таким чином, держава цілеспрямовано розпочала використовувати спорт як засіб підвищення обороноздатності країни, як одну з форм допризовної підготовки молоді.

У спортивній сфері все частіше лунав комуністичний заклик «весь світ насильства ми зруйнуємо», що означав інколи і повну зневагу до минулого досвіду. Партії і комсомолу довелося шукати відповіді на досить дивні з точки зору загальнолюдської логіки питання, як-то: чи потрібні спортивні рекорди і індивідуальні змагання, чи слід проводити спортивні змагання із зарубіжними «буржуазними» спортсменами, які саме види спорту культивувати, виходячи з вимог нової комуністичної моралі. Відповідно до

цієї ідеології були поставлені нові завдання, які визначили зміст спортивної гімнастики (Егоров, & Боголюбов, 1984, с. 109–110). Так, зазначалося, що «потяг до спорту мав бути використаний партією як для фізичного оздоровлення підростаючого покоління робітничого класу, так і для посилення зв'язку комуністичного союзу молоді із загальною масою молоді. На фабриках і заводах слід об'єднувати робочу молодь в гуртки фізичної культури та спорту» (Егоров, & Боголюбов, 1984, с. 128). Доволі відчутний вплив на розвиток спортивної гімнастики здійснили діячі Пролеткульту та її ідеологи. Приміром, у резолюції ЦК РКП(б) зазначалося, що під виглядом спортивних змагань та боротьби робочим підносили буржуазні погляди, а також прищеплювали безглузді, збочені смаки у фізичній культурі. Мовляв, сокольські тренери під виглядом спортивної гімнастики нав'язували робітникам свої власні «напівбуржуазні» системи гімнастики: німецьку, шведську, а особливо сокольську (Егоров, & Боголюбов, 1984, с. 134–135), а також проводили свою роботу, ґрунтуючись на так званій «капіталістичній» або загальнолюдській системі, а не на системі класової моралі (Брыкин, & Смолевский, 1985, с. 28).

З цих та подібних питань на початку 1920-х рр. розгорнулася гостра дискусія, яка тривала, по суті, до початку 1930-х рр. XX ст. У ній помітне місце зайняла боротьба з пролеткультівськими «збоченнями». Активісти Пролеткульту проповідували відмову від досягнень минулого в галузі фізичної культури, заперечували ряд видів спорту (бокс, футбол, спортивну гімнастику та ін.). Лише тому, що вони колись виникли і культивувалися в буржуазному суспільстві. «Геть спорт!», «Геть бруси!», «Створимо свої пролетарські вправи і снаряди!» – ось гасла, що висувалися пролеткультівцями. Замість занять гімнастикою рекомендувалися трудові рухи на кшталт ударів молотобійця по ковадлу. Прихильниками подібної «трудоваї гімнастики» були і деякі працівники ЦК. У 1920-х рр. висловлювалася думка про необхідність віддавати перевагу досягненням окремих колективів, а не індивідуальним змаганням (Голощапов, 2001, с. 112–113).

Предметом дискусії в середині 1920-х рр. постало й питання про можливість спортивних контактів з «буржуазними» спортсменами. Так, діяч Червоного спортивного інтернаціоналу Ф. Рейспер виступав проти таких контактів. Стало очевидно, що відбувається підміна понять: замість спортивної гімнастики радянська влада насаджувала трудову як найбільш корисну та доцільну до виконання (Дюперрон, 1930, с. 124–125). Уже перші декрети радянського

уряду та прокламації, а також рішення з'їздів комсомолу (1919, 1920 рр.) про фізичне виховання затвердили класовий підхід у сфері спорту та фізичній культурі. Варто зазначити, що дослідники з історії фізичного виховання вважають, що ключовою датою у становленні радянського спорту є 1918 рік, адже саме у квітні цього року було прийнято постанову ВЦВК «Про обов'язкове навчання військового мистецтву». Ця постанова визначала, що мало бути створено Головне управління загального військового навчання і формування резервних частин Червоної Армії (Всеобуч). У його складі був організований відділ фізкультурного розвитку і спорту, який керував фізичною підготовкою в частинах Червоної Армії, на пунктах допризовної підготовки, а також серед цивільного населення (Кун, 1982, с. 212-213). Під час Всеросійської конференції пролетарських культурно-освітніх організацій у 1918 р. зазначалося, що спортивна гімнастика вже довгий час служила буржуазній молоді. Радянській же молоді, на думку учасників, фахівці та інструктори «старого типу» вкрай не підходили, адже серед них майже немає таких, які зуміли б застосувати гімнастичну систему до організації трудового побуту. Зазначалося, що гімнастичні вправи навіть шкідливі заводській роботі. Також стверджувалося, що цей «ворожий» новій державі спорт викликав «індивідуалістичні інстинкти особистого змагання», а, отже, заважав розвитку культурної свідомості радянської молоді; гімнастика, мовляв, піклується лише про гігієну тіла, в той же час повністю виключаючи гігієну духу – «гальмувала розвиток колективно мислячого суспільного борця» (Решения второго Конгресса, 1921, с. 70). Це виправдовувалося тим, що спортивно-гімнастичні секції мали на меті так званий «змагальний» принцип, який, головним чином, будувався на базі сокільської системи, яка, за думкою партійних ідеологів, суперечила радянській фізичній культурі. Ба більше, коли такі секції утворено, то вони повинні бути ліквідовані. Заняття на знарядді сокільської системи мають в собі забагато індивідуалістичного та еквілібристичного матеріалу (Державний архів, Ф.559, Оп.1, Сп.1, арк. 5–6).

Попри все, зрозуміло, що заняття зі спортивної гімнастики на перших порах проводили досвідчені спеціалісти, які складалися з офіцерів та колишніх викладачів сокільської гімнастики. Перед Всеобучем постало завдання, використовуючи старих спортивних фахівців, підготувати власні пролетарські кадри інструкторів зі спортивної гімнастики. Задля цього Всеобуч організував по всій країні (насамперед, у Москві, Петрограді та Києві) мережу короткострокових цивільних та

військово-окружних курсів, шкіл, у програмах яких чільне місце займала гімнастика – як спортивна, так і польова (Укран, & Шлемин, 1977, с. 36). Поряд із ними була створена Головна військова школа фізичної освіти трудящих для підготовки фахівців з вищою освітою для Червоної Армії. Створення перших фізкультурних вищих навчальних закладів мало значення як для подальшої підготовки педагогічних кадрів, так і для наукового інтересу щодо фізичного виховання. Також відомо, що вже у Чернігові, в 1919 р., групою робітників-комсомольців був організований гімнастичний клуб юних пролетарів «Спартак», який ставився на противагу буржуазним клубам «Сокіл» та «Маккабі», з якими перший вів енергійну спортивну боротьбу (Пельменев, & Конеева, 2000, с. 36–37). За прикладом Чернігова, а потім Кременчука, в повітах Чернігівської та Кременчуцької губернії стали організовуватися відділення «Спартака», який безпосередньо підпорядковувався губернському клубу. Згодом ці спортивні товариства поширилися по всій території України (Журавин, Загрядская, & Казакевич, 2002, с. 137).

Радянська влада прийняла тверду лінію, яка полягала у знищенні знарядь сокільської системи гімнастики, проголошуючи, що «необхідно оці прибори – турник, гімнастичний кінь, парні бруси, кільця, пружинні та дерев'яні трампліни на яких проводяться заняття в багатьох спортивних клубах та школах зі спортивної гімнастики негайно прибрати» (Кузнецов, 1982, с. 23). У багатьох місцях гімнастичні снаряди, обладнані зали та інший спортивний інвентар просто знищувався. Так, змітаючи з дороги революції «контру» у вигляді гімнастики, деякі юні активісти почали масово троцяти гімнастичні снаряди і вивозити їх на звалище (Кузнецов, 1982, с. 23-24).

Однак на практиці виявилось, що вилучивши ці гімнастичні снаряди проводи заняття у «секції педагогічних фізичних вправ» є неможливо. Тому поки не будуть створені нові спортивні снаряди, які відповідатимуть радянській ідеології, спортсмени продовжать на старих «буржуазних» гімнастичних снарядах. В той же час, використовувати їх дозволялося лише для вправ педагогічної гімнастики згідно з комплексу вправ, що було надіслано Вищою радою фізичної культури УСРР у 1925 р., де зазначалося, що «нова» гімнастика повинна містити «бум із сідлом, шведську стінку, шведську лаву, сходи вертикальні та горизонтальні, жердини, канати та гімнастичний козел для опорного стрибка. Кільця використовувалися лише з метою корекції та з дозволу лікаря (Державний архів, Ф.559, Оп.1, Сп.1, арк. 2–3).

У цей бурхливий і тернистий період боротьби за зміцнення радянської влади для більшовиків важливо було поєднувати фізичне та ідейно-політичне виховання молоді, щоб не дати «підступним» фахівцям зі спортивної гімнастики, налаштованим проти революції, захопити в свої руки керівництво гімнастикою. Ідеологічний зміст спортивних тренувань під впливом «пролеткультовських» поглядів і настроїв призвів до того, що гімнастика по суті перетворюється на заняття загальною фізичною підготовкою з використанням основних видів фізичних вправ. Так само і в програмах підготовки резервістів армії значне місце приділялося заняттям гімнастикою; у всіх куточках країни створювалися військово-спортивні центри, які об'єднували молодь (Брыкин, & Смолевский, 1985, с. 24–25).

У школах соціалістичного виховання та фабрично-заводського учнівства, де до цього часу на заняттях використовували «сокільські» гімнастичні снаряди, було наказано негайно звільнити приміщення від них (Державний архів, Ф.559, Оп.1, Сп.1, арк. 4).

Теоретики, які принципово наполягали на виключенні гімнастики з системи фізичного виховання, пропонували замість неї ввести вправи з серпом, молотом, пилкою, шестерінкою й ін. робочими інструментами. Одним з найбільш важливих нормативів в цей час стає перетягування та перенесення звичайного мішка з піском від 30 до 80 кг., а також вправи з гвинтівкою та гранатами (Кузнецов, 1982, с. 24–25). Зрозуміло, що зі спортивною гімнастикою ці «унікальні» в історії вправи були мало чим пов'язані, хоча і видавалися за суто спортивно-гімнастичні.

Робота зі спортивної гімнастики в організаціях всеобучу велася почасти й на основі старих дореволюційних посібників із рекомендаціями з використанням засобів та методів зарубіжних систем гімнастики (німецької, шведської та ін.). Щодо програм Всеобучу, то вони значно відрізнялися за структурою та змістом, але практично у всіх спостерігалася військова спрямованість, яка особливо стала помітною у пізніші часи (Кузнецов, 1982, с. 26).

Варто відзначити, що були і прихильники системи йогів, які пропагували «психофізичну культуру» гімнастики, в якій убачали засіб не стільки фізичного, скільки духовного виховання. Водночас будь-яке виховне значення занять гімнастикою ігнорувалося (Поликарпова, 1999, с. 43).

Згідно з постановою Центрального виконавчого комітету й Ради народних Комісарів УСРР «До округових та районних рад фізичної культури трудящих УСРР» від 1925 року

поставлено завдання зворушувати самодіяльність мас та гуртувати пролетарську молодь і доросле населення до спортивних гуртків та секцій у клубах, селянських будинках, фабриках, заводах та інших підприємствах. Також затверджено «секційний» метод занять, де допускали лише гуртки дорослих, що досягли повного фізичного розвитку. Постанова припиняла діяльність спортивно-гімнастичної секції, натомість було створено «секцію педагогічних фізичних вправ». Радянське спортивне керівництво наказувало взяти в цьому напрямку «твердий курс» (Державний архів, Ф.559, Оп.1, Сп.1, арк. 8).

В документі «За єдність світового робітничо-селянського спортивно-гімнастичного руху», надісланого у червні 1925 р. до Міжнародного союзу робітничого спорту та фізкультури у Бельгію, Вища рада фізичної культури звертаючись до секцій Комуністичного спортивного інтернаціоналу висловлює стурбованість тим фактом, що радянські гімнасти не будуть представлені на першій робітничій олімпіаді. Радянська влада знаходить винними сокільський гімнастичний рух, який активно діє на території радянської України, і потужно поширює «реакційною та шовіністичною отрутою» вже не тільки серед робітничої молоді, а й закордоном (Высший совет, 1925, с. 15).

Варто також додати, що були й прогресивні й розсудливі теоретики системи Всеобучу, які займалися методикою проведення тренувань зі спортивної гімнастики. Вони обґрунтовували важливість сокільської системи гімнастики, яка має величезну кількість найрізноманітніших матеріалів, від вміння користуватися якими залежить ефективність тренування та здоров'я гімнаста. Заняття мало б починатися з дихальних та порядкових вправ, далі – вільні вправи та вправи на снарядах, стрибки та вправи з легким навантаженням (Белинович, 1923, с. 10–14). Окрім цього, лунали думки, що під час тренувань варто додавати елементи розважальних вправ, які б задовольняли як і глядачів, так і самого спортсмена. До них відносили гімнастичні ігри та піраміди, які вже почали виконувати гімнасти під час парадів (Белинович, 1923, с. 10–14).

Показовим є те, що так як нових навчальних планів не було ще вироблено, то навчальні плани підготовки зі спортивної гімнастики для чоловіків залишалися ті, які були створені ще в 1911 р. й були прийняті Союзом Руського Сокільства. Звичайно зазначалося, що навчальний план потребує негайного виправлення відповідно до радянських вимог, однак визнавалася цінність цих планів, як навчального матеріалу, а також задля того, щоб навчання спортивній гімнастиці рухалося хоча б якось відповідно до вимог системи гімнастики. Таким чином, до навчальних

планів зі спортивної гімнастики у 1923 р. входили вправи на поперечині, паралельних брусах, кільцях, колоді, жердині і канаті, гімнастичному козлі, горизонтальних, прямовисних та похилих сходах, вправи з палками, а також стрибки, стрийові та вільні вправи (Николаев, 1923, с. 42–43).

Вже на кінець 1925 р. було укладено нову програму змагань зі спортивної гімнастики, до якої увійшли знайомі нам вправи з сокільської системи гімнастики. Змагання у жінок-гімнасток проходили з вільних вправ, вправ у рівновазі на колоді, стрибок, турник, кільця, вправи на коні в ширину з ручками, а також метання м'яча у ціль. Для чоловіків: вільні вправи, рівновага на колоді, виси на турнику, естафета з палками, стрибки, вправи на брусах та коні, лазіння по канату та підняття ваги (Державний архів, Ф.559, Оп.1, Сп.1, арк. 21–24).

З 1922–1923 рр. значно поживалюється спортивно-гімнастична робота в УСРР. Особливо після того як Український Олімпійський комітет вирішив провести в серпні 1922 р. першу Всеукраїнську олімпіаду і до неї розпочалася жвава підготовка в багатьох українських губерніях. Особливо успішно робота зі спортивної гімнастики була представлена в Одесі, Миколаєві, Чернігові, Полтаві та Олександрівську (нині – Запоріжжя). З 12 по 20 серпня в Харкові відбулася Перша Всеукраїнська олімпіада, в якій взяли участь понад 70 спортсменів-гімнастів, серед яких особливо відзначилися В. Селіванов, П. Махницький, Є. Данилова, О. Серцова та ін. (Ізаков, 1960, с. 21–22). Таким чином, успіх перших великих всеукраїнських змагань свідчив про дедалі зростаючу популярність спортивної гімнастики серед суспільства радянської України.

Висновки.

Таким чином, перші кроки радянської спортивної гімнастики на українських землях були пов'язані з подоланням цілого ряду труднощів, а саме: ідеологічних, організаційних, науково-методичних. Уже в перші роки приходу більшовиків до влади почали створюватися дитячі спортивні організації, управлінські структури та установи для підготовки кадрів, деяка матеріально-технічна база та нормативна основа. Відтак було вперше акцентовано звернено увагу на здоров'я людини, рівень її фізичної підготовки. Адже домінувала ідеологічна установка – підготувати з

голодуючого, ослабленого численними війнами та епідеміями населення загін витривалих та загартованих трудівників з різних категорій населення, загартованих і стійких тілом і духом захисників своєї держави. Саме в річищі цих поглядів та настроїв відбувається становлення спортивної гімнастики. Разом із тим, слід зауважити, що цей час класична спортивна гімнастика неоднаково позитивно оцінювалася новим керівництвом. Більше того, більшовики у своїх рішеннях спочатку підтримували її ліквідацію – тож на деякий час організації зі спортивної гімнастики навіть припинили своє існування, а спортивний інвентар та спортивно-гімнастичні снаряди (кільця, кінь, бруси) були під суворою забороною чи знищувалися.

У перші роки радянської влади стали відновлюватися гімнастичні спортивні організації та секції. Однак комсомол в своєму рішенні висловився за їх ліквідацію, і на деякий час організації зі спортивної гімнастики навіть припинили своє існування. Причиною заборони класичної (сокільської) системи спортивної гімнастики стала ідеологічна невідповідність цієї системи до нових соціальних умов. Фактично з появою радянської влади на українських теренах і до середини 1920-х років став важливим часом пошуків нових шляхів наукового обґрунтування системи радянської гімнастики, а також методів використання спортивної гімнастики відповідно до вимог та умов розвитку радянського суспільства. Водночас певні зрушення відбулися в середині 1920-х рр., коли було визнано за необхідне доповнити вже існуючий комплекс снарядів турніком, брусами, кільцями, конем з ручками. Щоправда, зазначені снаряди повинні були використовуватися лише з метою фізичного навантаження і в межах обсягу суворо затверджених вправ, тож про акробатичні трюки в цей час навіть не було й мови.

Спортивна гімнастика з приходом радянської влади на українські землі поступово починає перетворюватися на суспільно-політичне явище, яке характеризується посиленням уваги держави до гімнастики як до потужного інструменту внутрішньополітичного впливу на населення. Виконуючи виховну та пропагандистську функцію, спортивна гімнастика наразі стає ідейним провідником держави, головною метою якої було формування патріотизму у радянських громадян, встановлення в суспільстві дисципліни і принципів колективізму.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Белинович В. Физкультура. Урок гимнастики. Спортивный журнал. 1923. № 2-3. С. 10-14.
- Брыкин А. Т., Смолевский В. М. Гимнастика. М.: Физкультура и спорт. 1985. 288 с.
- Высший совет физической культуры. За единство мирового рабоче-крестьянского спортивно-гимнастического движения. Пролетарский спорт. 1925. № 3. С. 15.
- Гавердовский Ю. К., Смолевский В. М. Спортивная гимнастика. М.: Советский спорт. 2005. 420 с.
- Голощапов Б. Р. История физической культуры и спорта: Учебное пособие для студентов высш. Пед. Учеб. Заведений. М.: Академия. 2001. 312 с.
- Державний архів Київської області. Ф.559. Оп.1, Спр.1
- Дюперрон Г. А. Теория физической культуры. Научные основы физической культуры. Систематика физических упражнений. Методика урока физического воспитания. Упражнения к урокам физического воспитания. Л.: Время. 1930. 620 с.
- Егоров А. Г., Боголюбов К. М. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: 1922-1925. Изд-во полит. лит-ры, 1984. Т. 3.
- Журавин М. Л., Загрядская О. В., Казакевич Н. В. Гимнастика: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений; Под ред. М. Л. Журавина, Н. К. Меншикова. 2-е изд., стер. М.: Академия. 2002. 448 с.
- Ізаків П. Етапи великого шляху. Фізкультура і спорт. 1960. № 11. С. 21–22.
- Кузнецов Б. А. Спортивная гимнастика в СССР. Справочник. Москва: Физкультура и спорт. 1982. 272 с.
- Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта: Пер. с венгерского. Радуга, 1982. 400 с.
- Линков А. Международное соревнование 1924 года в Австрии. Пролетарский спорт. 1925. № 1. С. 7–15.
- Николаев А. Учебные основы по гимнастике для мужчин. Спортивный журнал. 1923. № 4. С. 42–43.
- Пельменев В. К., Конеева Е. В. История физической культуры. Учебное пособие. К., 2000. 186 с.
- Петров Е. Н. Очерки по истории физической культуры. Москва: Физкультура и спорт. 1938. 178 с.
- Поликарпова Г. М. История физической культуры и спорта. Всеобщая история физической культуры и спорта (часть 1). СПб: ГАФК им. П. Ф. Лесгафта. 1999. Т. 114. 236 с.
- Решения второго Конгресса Коммунистического интернационала молодежи (9-23 июля 1921 г., Москва). (1921). Пг.: Изд-во Коммунист. Интернационала, 1921. 75 с.
- Укран М. Н., Шлемин А. М. Гимнастика. М.: Физкультура и спорт. 1977. 421 с.

REFERENCES

- Belinovich, V. (1923). Fizkul'tura. Urok gimnastiki [Physical Education. Gymnastics Lesson]. Sportivnyj zhurnal, (2-3), 10-14.
- Brykin, A. T., & Smolevskij, V. M. (1985). Gimnastika [Gymnastics]. M.: Fizkul'turai sport.
- Derzhavnij arhiv Kiïvs'koï oblasti [State Archives of Kyiv Region]. F.559. Op.1, Spr.1.
- Duperron, G. A. (1930). Teoriya fizicheskoy kul'tury. Nauchnye osnovy fizicheskoy kul'tury. Sistematika fizicheskikh uprazhnenij. Metodika provedenija uroka fizkul'tury. Uprazhnenija dlja urokov fizkul'tury [The Theory of Physical Culture. Scientific Foundations of Physical Culture. Systematics of Physical Exercises. Physical Education Lesson Methodology. Exercises for Physical Education Lessons]. L.: Vremja.
- Egorov, A.G., & Bogoljubov, K. (1984). Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuz v rezolyutsiyakh i resheniyakh s"yezдов, konferentsiy i plenumov TSK: 1922-1925 [Communist Party of the Soviet Union in Resolutions and Decisions of Congresses, Conferences and Plenums of the Central Committee: 1922-1925]. (T. 3). Izdatel'stvo polit. lit-ry.
- Gaverdovskij, Ju. K., & Smolevskij, V. M. (2005). Sportivnaja gimnastika [Sport Gymnastics]. M.: Sovetskij sport.
- Goloshchapov, B. (2001). Istoriya fizicheskoy kul'tury i sporta [History of Physical Culture and Sports]. Uchebnoye posobiye dlya studentov vyssh. Ped. Ucheb. Zavedeniy. M.: Akademiya.
- Izakov P. (1960). Etapi velikogo shljahu [Stages of the Great Path]. Fizkul'tura i sport, (11), 21–22.
- Kun, L. (1982). Vseobshhaja istoriya fizicheskoy kul'tury i sporta [General History of Physical Culture and Sports]. Per. s vengerskogo. Raduga.
- Kuznecov, B. A. (1982). Sportivnaya gimnastika v SSSR [Sport Gymnastics in the USSR]. Spravochnik. Moskva: Fizicheskaja kul'tura i sport.
- Linkov, A. (1925). Mezhdunarodnoe sorevnovanie 1924 goda v Avstrii [International competition 1924 in Austria]. Proletarskij sport, 1, 7-15.
- Nikolaev, A. (1923). Uchebnye osnovy po gimnastike dlja muzhchin [Gymnastics Teaching Basics for Men]. Sportivnyj zhurnal, 4, 42-43.
- Pel'menev, V.K., & Koneyeva, Ye.V. (2000). Istoriya fizicheskoy kul'tury [The history of physical culture]. Uchebnoye posobiye. Kyiv.
- Petrov, E. (1938). Oчерки istorii fizicheskoy kul'tury [Essays on the history of physical culture]. Moskva: Fizicheskaja kul'tura i sport.
- Polikarpova, G. (1999). Istoriya fizicheskoy kul'tury i sporta. Vseobshhaja istoriya fizicheskoy kul'tury i sporta (chast' 1) [The history of physical culture and sports. General history of physical culture and sports (part 1)]. SPb: GAFK im. PF. Lesgafta, 114.

- Reshenija vtorogo Kongressa Kommunisticheskogo internacionala molodezhi (9-23 ijulja 1921 g., Moskva) [Decisions of the Second Congress of the Communist Youth International (July 9-23, 1921, Moscow)]. (1921). Pg. : Izd-vo Kommunist. Internacionala.
- Ukran M. N., & Shlemin A. M. (1977). Gimnastika [Gymnastics]. M. : Fizicheskaja kul'tura i sport.
- Vyssij sovet fizicheskij kul'tury. (1925). Za edinstvo mirovogo raboche-krest'janskogo sportivno-gimnasticheskogo dvizhenija [For the unity of the world workers 'and peasants' gymnastics movement]. Proletarskij sport, 3, p.15.
- Zhuravin, M. L., Zagrjanskaja, O. V., & Kazakevich, N. V. (2002). Gimnastika [Gymnastics]. Ucheb. dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij; Pod red. M. L. Zhuravina, N. K. Men'shikova. 2-e izd., ster.

Butenko Vladyslav

Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-5523-3122>, islav80@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 07.10.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2021

Oleksandr Nikiliev*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Educational Policy of the Soviet Government in the Ekaterinoslav Region (Dnipropetrovsk Region) in the 1920s-1930s. Ethno-national Dimension

The aim is to analyze the educational policy of the state in the national districts of Katerinoslav province, later - on the territory of Dnipropetrovsk region with the biggest concentration of the national formations in the republic. Research methods: historical-genetic, historical-comparative and historical-systemic. The main results. It was detected that after the ending of the civil war, representatives of national minorities, perceived the ideology Bolshevik government without enthusiasm. To strengthen their influence in this environment, was taken the course to the creation of the human resources that were loyal to the party from local population. In the complex of measures that were directed to the decision of this problem, the most important place was taken away to the educational policy, on the base on the influence of consciousness of the society and in the first place to its growing generation. It was shown it was started to do by the way of creation the chain of the national general and secondary special educational institutions. It was opened the specific formation of this policy in the region. Quantitative indicators testified that on the territory of Katerinoslav (Dnipropetrovsk) till the end of the 20th, in the sphere of creation the educational education, noticeable positive results were taken place. It testified that its leadership of different levels was followed in the way of soviet party- state leadership. But, despite the proclamation of priority in the development of national education, the state allocated not much money for this sphere.

There were serious problems with the providing of educational literature on the mother tongue. Circulations and nomenclature of planned educational manuals didn't meet the needs. That's why teachers of schools and teachers of secondary special educational institutions needed to conduct the educational process due to pre-revolutionary or Russian-speaking textbooks, or even due to fiction literature. There was a shortage of school facilities. However, it's noted that to the end of 20-s among national minorities, the percentage of primary education coverage ranged from 80 to almost 100 percent. It's emphasized that a network of various and secondary special educational institutions has been created. The training down specialists was under a significant ideological influence. It's noticed that since the early 30's began to curtail the policy of indigenization, liquidation of educational institutions and repressions against their pedagogical staff under the slogans of accusations of espionage and counter-revolutionary activities. In the middle of 1938 educational institutions of all national minorities ceased to exist. Concise conclusions Educational policy among national minorities in the Ekaterinoslav region was conducted in accordance with the proclamation, which consisted in the introduction of party ideology through the formation in the system of institutions of national education of personnel trained in the spirit of Bolshevik ideology. In the 1920s it was properly implemented. From the beginning of 1930s education begins to change and teaching in national languages begins to unfold accompanying repression against educators. The process ended in the middle of 1938 year by the liquidation of educational institutions of all types and translation into Russian of the Ukrainian language of instruction. In this way, the authorities initiated the process of assimilation and Russification of national minorities in the region. Originality: based on research materials and collections of archival documents. Scientific novelty: for the first time the educational policy of the Soviet power on the territory of Dnipropetrovsk region in the ethno-national dimension is presented, through the prism of its realization in various national formations of the region. Article type: empirical

Keywords: *Ukraine, Dnipropetrovsk Region, Bolshevik policy, National Education, Rooting, National minorities*

Олександр Нікілев*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Освітня політика радянської влади на Катеринославщині (Дніпропетровщині) у 1920-х–1930-х рр. Етнонаціональний вимір

Мета статті – дослідити освітню політику держави в національних районах у Катеринославській губернії, пізніше – Дніпропетровській області, регіоні, з найбільшою в республіці концентрацією національних утворень. Методи дослідження: історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний. Основні результати. Проаналізовано освітню політику Радянської влади у всіх національних районах регіону. Виявлено, що після закінчення громадянської війни представники національних меншин без ентузіазму сприймали ідеологію більшовицької влади. Щоб зміцнити свій вплив в цьому середовищі, було взято курс на створення

відданого партії кадрового потенціалу з місцевого населення. Показано, що це почало робитися шляхом створення мережі загальноосвітніх та середніх спеціальних навчальних закладів. Розкрито особливості здійснення цієї політики у регіоні. Попри проголошення пріоритету в розвитку освіти держава на цю сферу виділяла недостатньо коштів.

Були серйозні проблеми з забезпеченістю навчальною літературою на рідній мові. Проте, зазначається, на кінець 20-х рр. у національних меншинах процент охоплення початковою освітою становив від 80 до майже 100%. У регіону з заможними національними громадами були кращі умови для забезпечення функціонування своїх шкіл. Підкреслюється, що була створена мережа різнопрофільних середніх спеціальних навчальних закладів. Підготовка в них спеціалістів знаходилася під відчутним ідеологічним впливом. З початку 1930-х рр. розпочалося згортання політики коренізації, ліквідація освітніх закладів і репресії відносно їх педколективів під гаслами звинувачення у «шпигунстві» та «контрреволюційній діяльності». У середині 1938 р. було припинено існування освітніх закладів усіх національних меншин. Стислі висновки Освітня політика у середовищі національних меншин на Катеринославщині проводилася у відповідності до проголошеної більшовицькою партією політики, яка полягала у впровадженні партійної ідеології через формування у системі закладів національної освіти кадрів, підготовлених у дусі більшовицької ідеології. У 1920-х рр., вона належним чином реалізовувалася. З початку 1930-х рр. освітянська політика починає змінюватися і навчання національними мовами починає згортатися, супроводжуючись репресіями щодо освітян. Процес завершується у середині 1938 р. ліквідацією навчальних закладів усіх типів та переведенням на російську або українську мови навчання. У такий спосіб владою було покладено початок процесу асиміляції та зросійщення національних меншин області. Практичне значення: для застосування дослідниками історії національних меншин 1920-х–1930-х рр. Оригінальність: на основі матеріалів досліджень та збірників архівних документів. Наукова новизна: вперше подано освітню політику радянської влади на теренах Дніпропетровщини крізь призму реалізації її у різних національних утвореннях регіону. Тип статті: емпірична.

Ключові слова: Україна, Дніпропетровська область, більшовицька політика, національна освіта, коренізація, національні меншини

Постановка проблеми та історіографія.

Політика коренізації національних меншин в Україні, здійснювана більшовицькою партією у 1920-х–1930-х рр., має значну історіографію. Науковцями вивчаються як загальнополітичні проблеми коренізації в середовищі національних меншин (Гуцало, 2006; Єфіменко, 2001; Іванова, 2014), так і конкретні аспекти проблеми. Предметом їхньої уваги стало широке коло питань політико-адміністративного, організаційно-господарського плану по забезпеченню національно-культурних інтересів національних меншостей (Мануїлова, 2006; Чирко, 1990; Якубова, 1998, 1999, 2006). Вагоме місце у доробку вітчизняних дослідників становлять і праці, в яких досліджено проблеми конкретних національних спільнот, що мешкали в республіці (Орлянський, 2000; Осташева, 1998; Грищенко, 2018; Якубова, 1999; Місінкевич, 2001). Однак весь цей науковий доробок здійснено, у першу чергу, у загальноукраїнському вимірі. Регіональний аспект проблеми поки що не знайшов належної уваги дослідників. Це, зокрема, стосується і такої його складової, як освітня політика влади серед національних меншин (Нечипоренко, с. 394; Міронова, 2001, с. 93). Праці, що мають, розглядають питання в історико-географічному контексті та присвячені розгляду окремих напрямків реалізації політики коренізації з наведенням конкретних фактів

та цифр по окремих населених пунктах. Так, Якубова Л. проаналізувала процес впровадження грецької абетки у середовищі еллінів Маріупольського повіту (Якубова, 2004), Бацак Н. розглянув реакцію греків Приазов'я на такі дії влади (Бацак, 2015), Плесска Е. дослідила стан німецької національної школи в Одеському повіті (Плесская, 2003), Цуркан І. і Додонова Г. – стан освіти національних меншин на Херсонщині (Цуркан, & Додонова, 1999). Ряд дослідників зосередився на висвітленні проблем півдня України загалом. Так, предметом уваги Кузьменко Т. стала культурно-освітня робота в середовищі всіх національних меншин, (Кузьменко, 2010). Данильченко розглянув процес ліквідації неписьменності (Данильченко, 1999), Безносов А. – зміни, що відбулися в німецькій традиційній школі в наслідок впровадження нових радянських навчальних програм (Безносов, 2010). Гусєва С. і Цобенко М. дослідили діяльність партійних організацій по здійсненню освітньої політики серед всіх національних меншостей (Гусєва, & Цобенко, 1991). Міронова І. (Міронова, 2001) і Сінкевич Є. (Міронова, & Сінкевич, 2017) досліджували реалізацію освітньої політики у школах національних меншин та стан їх забезпеченості викладацькими кадрами. При цьому під поняттям «південь України» всіма науковцями об'єднуються три області – Херсонська,

Миколаївська, Одеська. В результаті такого підходу поза увагою дослідників залишилася така адміністративно-територіальна одиниця України, як Катеринославська губернія (створена Радянською владою 1923 р.), пізніше (з 1932 р) – Дніпропетровська область, регіон який впродовж 20-х–30-х років, попри неодноразові трансформації аж до остаточного свого адмінрозмежування у 1939 р. і виділення з нього Запорізької області та частини – Кіровоградської, був регіоном з найбільшою в республіці концентрацією національних утворень. На сьогодні відсутні наукові напрацювання, присвячені освітній політиці держави у даному регіоні. Лише в окремих дослідженнях наводяться одиничні факти, часів політики коренізації на території його національних утворень. Тож, виходячи з історіографічної ситуації, нами, на основі архівних матеріалів та досліджень колег, зроблена спроба до певної міри заповнити існуючу наукову лаку. Цією статтею ставиться також завдання активізувати дослідників до вивчення політики коренізації національних меншин на Дніпропетровщині, та звернути увагу їх на недостатність вивчення взагалі даної проблеми у регіональному вимірі.

Виклад основного матеріалу та результати.

Після завершення громадянської війни та приходу до влади більшовицької партії перед її керівництвом постало завдання у багатонаціональній країні налагодження національно-культурного життя. Для республіки це питання становило велике значення. Особливо для Катеринославщини, де з другої половини ХІІІ ст. компактно проживали болгари, греки, євреї, німці, росіяни. Під час громадянської війни багато представників цих етносів брали участь у антибільшовицькому русі як у білогвардійських чи українських військах, так і різного роду селянських формуваннях (Чоп, 2007). Тож перед переможцями постало завдання укорінитися в національних районах, взяти під контроль ситуацію, привести її у відповідність з ідеологічними і політичними завданнями радянської влади. Щоб зміцнити свій вплив в середовищі національних меншин, слід було створити відданий партії кадровий потенціал з місцевого населення. Для цього ж потрібно було розвинути культурно-освітні заклади та розгорнути широку мережу курсів і шкіл, як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру на рідній мові для прискореної підготовки місцевих кваліфікованих працівників у всіх сферах життєдіяльності національних меншин, що мали поділяти політику партії та впроваджувати її в середовищі своїх одноплемінників.

В комплексі заходів, що були спрямовані на вирішення цієї проблеми, важливе місце відводилося освітній політиці, як основі впливу на свідомість суспільства і у першу чергу його підростаючого покоління. Тож важливою ділянкою роботи керівництва на місцях, у тому числі і Катеринославської губернії, з перших же кроків діяльності радянської влади у цьому напрямку була освітня політика. Особливо зважаючи на те, що у своїй значній частині, представники національних меншин без ентузіазму сприймали ідеологію більшовицької влади. Через таку ситуацію, серед населення національних районів доволі обмеженою була частка осіб, які б викликали довіру нової влади і яким би вона могла надати право працювати у партійних, державних, судових, правоохоронних органах, освітньо-виховних закладах.

Рівень освіченості населення національних районів регіону був доволі високий (особливо це стосується німецького та єврейського етносів). Проте події громадянської війни сильно позначилися на ньому. Частина людей загинула, частина емігрувала, частина змушена була виїхати до інших регіонів країни. Частина навчальних закладів у силу різних причин припинила своє існування. Матеріальна база існуючих – серйозно занепадала. Наприклад, у Запорізькій окрузі (одна з 7 округ регіону, утворених 1923 р. замість повітів у складі губернії) у 1923 р. з цієї причини не працювали близько половини шкіл (Безносов, 2010, с. 91). Перешкодою для розвитку освітньої галузі етнічних меншин стала майже повна відсутність старої матеріальної та кадрової бази (нестача вчителів, обладнання, підручників). Якщо говорити про мережу установ, то це були як правило школи початкового навчання, і то тільки для «культурніших етнічних меншин», а саме німців, євреїв, поляків. Мав місце дефіцит вчителів, що викладали національними мовами. У багатьох національних районах з'явилися цілі групи дітей, що не вміли ні читати ні писати. Тож розпочалася робота по відродженню та розвитку загальної національної освіти.

Проте, вона почала здійснюватися не на попередній, традиційній для національних шкіл основі, а на нових засадах. Так, була створена радянська система шкільної освіти, експериментування над якою тривали аж до поч. 30-х рр. Наприклад, була запроваджена, так звана, бригадна система навчання. Коли класи розбивалися на декілька груп – «бригад» школярів і оцінювання їх знань відбувалося за опитуванням одного з член бригади. Зароблена ним оцінка виставлялася всім «співбригадникам». Як пригадувала у свій час вчителька математики СШ №32 м. Дніпродзержинська (нині – м. Кам'янське Дніпропетровської обл.) Віра

Іванівна Нефьодова, яка була у досліджуваний час школяркою, учні швидко прилаштували таку систему на свою користь. Відповідали на уроках, як правило, ті, хто краще розумівся на предметі, отримував високу оцінку і вона виставлялася кожному члену бригади. У неї був хист до математики. З задоволенням до неї готувалась тож завжди відповідала на відмінно. І всій бригаді також виставлялися п'ятірки. І з цього предмету успішність бригади в класі була однією з кращих (Нефьодова, особистий архів автора). Тож така система не сприяла стимулюванню учнів до самостійної сумлінної і відповідальної підготовки до занять та не виявляла належної ефективності у засвоєнні учнями знань. Однією з новачій реформи стало запровадження системи навчальних закладів, яка становила три ступеня надання освіти. Початкової, так званого першого концентру, в якій діти навчалися з 8 до 12 років (I–IV класи), середньої, або другого концентру – з 12 до 15 років (V–VIII класи) та вищої. Випускники семирічної школи її отримували в технікумах (3–4 роки навчання) або інститутах (4–5 років навчання). Університети ліквідовувалися. В основу шкільної освіти національних громад в сільській місцевості була покладена школа 1-го концентру. А в районних центрах, в містечках і містах створювалися старші концентри. При цьому навчальним закладам меншин надавалися певні преференції. Класи їх могли створюватися при наявності 20 учнів, у той час, як в українських школах утворювалися навчальні групи з 40 учнів, тобто норма була в два рази вищою (Центральний державний архів, Ф.1 Оп.6. Спр. 8634. Арк. 88–90).

Нова система освіти не враховувала традиції, за якими набувалася національна освіта у попередній період. Так, наприклад, у німецьких колоніях така ситуація була кроком назад, оскільки раніше в них у початковій школі термін навчання становив 5–6 років (Безносів, 2014, с. 92). Для представників єврейської нацменшини – також. Адже за традицією єврейські батьки віддавали своїх дітей на навчання з 5–6 років в хедери або до приватних учителів, оскільки вважалося що саме у такому віці доцільно розпочинати навчання (Ніколіна, 2013, с. 59). У всіх етнічних меншин викликало широке невдоволення й те, що нова система навчання не рахувалася з релігійними і національними традиціями, яких дотримувалася національні школи. А їх ставлення до власної церкви було надзвичайно шанобливим, адже саме церква допомагала зберегти національну, культурну та релігійну самобутність кожної нації.

Мався і ще один чинник, який виступав доволі обмежуючим фактором при набутті національної освіти – зростання мережі національних шкіл й

контингенту учнів у них відбувалося за рахунок 4-річок. В основі його лежали дві причини. Перша визначалася позицією освітянського керівництва республіки, яка полягала в тому, що національним меншинам необхідно перш за все ліквідовувати неписьменність на рідній мові. Тому II концентр, дітям неукраїнського походження на той час був не потрібен. На засіданні комісії по українізації у січні 1927 р. говорилося, що «мережу освітніх закладів належить будувати так, щоб людність кожної національності мала змогу дістати початкову освіту своєю рідною мовою» (Центральний державний архів громадських об'єднань, Ф. 1. Опис 20. Спр. 2456. арк. 29). Однак на практиці це обмежувало можливість дітей в отриманні більш вищого рівня освіти, оскільки кількість семирічок була вкрай обмеженою. В результаті кожна з них обслуговувала, куц початкових шкіл, розташованих у радіусі до 7–8 км. У найбільшій мірі така негативна диспропорція проявилася стосовно німецької, єврейської та польської національних меншин. А в регіоні ще й – болгарської. За матеріалами Всесоюзного шкільного перепису (15 грудня 1927 р.), з обстежених в Україні 17092 шкіл I концентру німецькими були – 547, єврейськими – 311, польськими – 300, болгарськими – 45. У той же час, семирічних шкіл, де навчалися німецькою мовою нараховувалося 43, єврейською – 160, польською – 25, болгарською – 5 (Ніколіна, 2013, с. 67). За оцінками дослідників, їх нестача мала місце й у першій половині 1930-х рр. Аналогічна тенденція спостерігалася і в Катеринославській губернії. У Хортицькому районі її Запорізької округи в 1925 р. існувало 17 початкових шкіл (по одній на сільраду, тобто приблизно 60% дореволюційного періоду) і всього одна семирічка (Конончук, 2014, с.157), у Молочанському районі - 58 початкових шкіл та 8 семирічок, 1928/29 н. р. у Новозлатопільському (єврейському) – 21 початкова та 3 семирічні школи, у Сталіндорфському (єврейському) – 27 початкових і 2 семирічні школи (Якубова, 2010). Діставатися до неї багатьом дітям було вкрай складно через далеку відстань. Тож це було вагомим додатковим приводом для багатьох батьків не продовжувати освіту своїх дітей.

Інша причина ситуації з таким співвідношенням обох типів шкіл знаходилася в ідеологічній площині. Мав місце дефіцит учительських кадрів зі світоглядними поглядами, відповідними світоглядним поглядам правлячої партії. Радянській владі потрібні були педагоги, які здатні були впроваджувати політику правлячої партії в галузі освіти. Завдання у першу чергу полягало не у тому, щоб навчити учнів читати і писати, а у тому, щоб навчити їх думати «по-

радянськи», «по-більшовицьки». Старі ж вчителі, у свої абсолютній більшості, не були готові вчити дітей на основі ідеології нової влади. Через це вони не допускалися до здійснення своїх професійних обов'язків, або допускалися лише після проходження різного роду ідеологічних перевірок, в результаті яких «здатних» викладати виявлялася обмежена кількість. Наприклад, перевірка політичних знань 208 німецьких вчителів, що була здійснена 1923 р. у губернії, дозволили оцінити на оцінку «задовільно» лише 73 з них (Безносов, 2010, с. 94). І це загострювало кадрову проблему з вчительським складом, серйозно стримувало в регіоні відкриття нових навчальних закладів та прискорення набуття дітьми національної освіти. Змінити ситуацію корінним чином могли лише нові педагогічні національні кадри. З цією метою було взято курс на відкриття навчальних закладів, що готували їх. У першу чергу, на основі вже існуючих до революції курсів. Так, 1921 р. на території Коларівського р-ну у с. Преслав розпочав свою роботу педагогічний технікум для підготовки вчителів болгарських шкіл (Грищенко, 2018, с. 79). У 1924 р. було відкрито два педагогічних: Пришибський (центр Молочанського німецького національного району) та Хортицький (Велика Хортиця був центр Хортицького німецького національного району) німецькі технікуми (Безносов, 2010, с. 96).

Проте, розширення шкільної мережі в місцях компактного проживання національних меншин та підготовка для них відповідних педкадрів ще не розв'язувало проблеми національної школи. Для її вирішення необхідно було створити умови, які б забезпечили навчання всіх дітей шкільного віку рідною мовою. Для цього потрібно було, у першу чергу, її належне фінансування. А з цим була серйозна перманентна проблема. Попри проголошений курс на коренізацію національних меншин, що проживали на всій території Радянського Союзу, держава лише у мінімальних розмірах виділяла кошти для її фінансування. Тож через це, наприклад у РРФСР у середині 1920-х рр. лише від 45 до 50% дітей нацменшин були охоплені школами (Деннингхаус, 2012). В УСРР упродовж 20-х років виділялося менше 50 % необхідних коштів для організації шкільної справи серед національних меншин (Конончук, 2014, с. 158). Така ситуація позначалася як на матеріальній базі навчальних закладів та спроможності їх відповідати своєму призначенню, так і на обмеженні можливостей наявних вчителів здійснювати свої навчально-виховні функції. У цих умовах держава майже повністю перекладає фінансування закладів освіти на місцевий рівень. (Ніколін, 2013, с. 21). Фінансування освітніх програм мали

здійснювати місцеві органи влади, підприємства та громадські організації. Але їхні бюджети були неспроможні забезпечити ані будівництва нових шкільних приміщень, ані закупівлю необхідного навчального обладнання, ані оплачувати працю вчительського персоналу. Така ситуація мала місце в масштабах всієї країни. Тож відсутність можливостей як у центральних, так і у місцевих органів влади власними силами утримувати створювану мережу шкіл змусило керівництво країни прийняти рішення про залучення до цього коштів самого населення. Керуючись ним РНК УСРР видав постанову «Про заходи до покращення постачання шкіл і інших освітніх закладів». Відповідно до неї встановлювалося «добровільне» самообкладання сільського населення на всі потреби закладів освіти (Ніколіна, 2013, с. 27). І таке рішення значним чином сприяло виживанню національної школи. Адже на місцях реально працювали лише два джерела фінансування – місцевий бюджет і кошти сільських громад. Населення національних утворень у переважній більшості позитивно сприйняло таке рішення влади і сприяло забезпеченню належної роботи шкіл. До того ж, це давало їм можливість визначати, так би мовити, політику викладання, орієнтуючи її на традиції національної школи (Центральний держаний архів, Ф. 318. Опис 1. Спр. 1. Арк. 8, 20). Найбільший ефект при цьому спостерігався в заможних громадах, які мали кращі економічні умови для забезпечення функціонування своїх шкіл. У Катеринославській губернії, такими були – менонітські і німецькі. В Україні по деяких губерніях рахунком селянських заможних громад утримувалося до 80% шкіл (Деннингхаус, 2012). Наприклад, у 1925 р. у Хортицькому німецькому національному районі Запорізької округи Катеринославської губернії з 43-х учителів німецьких національних шкіл 25 утримувалися коштом громади (Центральний держаний архів, Ф. 413. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 62).

Долучення громад до освітньо-виховного процесу державно-партійним керівництвом розглядалося як вимушений крок. Адже при такій системі фінансування воно втрачало важелі впливу на свідомість підростаючого покоління. Його хвилювало те, що в таких школах вчителі не проводили політики радянзації, відмовлялися проводити антирелігійну пропаганду. У таких випадках питання вирішувалося радикально: зняттям їх з роботи. Наприклад, з цієї причини за період 1925–1927 рр. лише у Запорізькій окрузі було звільнено з роботи 12 учителів німецьких шкіл двох її національних районів Молочанського і Хортицького. (Центральний держаний архів, Ф. 413. Оп. 1. Спр. 263. Арк. 178).

Проте, попри жорстку позицію радянських партійно-державних органів у ідеологічній сфері, поєднання фінансових можливостей держави і населення в регіоні, де знаходилося значна частина заможних громад національних меншин, позитивно позначилося на розвитку національної освіти на його території. Поєднання бюджетних та приватних коштів дало можливості доволі успішно реалізовувати партійний курс на отримання освіти національними меншинами рідною мовою, проголошений 1923 р. РКП(б) XII її з'їздом про максимальну реалізацію економічних, політичних та культурних запитів національних меншин, тобто – коренізацію.

Впродовж 1920-х рр. на фінансування шкіл в регіоні витрачалися значні кошти. Для прикладу можна навести дані по Молочанському району. Тут у 1928/29 н. р. на освіту було виділено 52% районного бюджету. Разом з коштами громад це дозволило створити і утримувати мережу навчальних закладів, яка давала можливість забезпечувати потреби його жителів у набутті освіти. В цей час там працювало вже 102 школи, з них 86 німецькі, школа для глухонімих дітей, педагогічний технікум, 2 сільськогосподарські школи, медична школа (Безносів, 2010, с. 96). У тому ж навчальному році у Хортицькому районі працювало 18 німецьких шкіл, Новозлатопільському (єврейському) – 24 школи, у Сталіндорфському (єврейському) – 29 (Якубова, 2010). У 1927 р. на території двох болгарських Коларівського та Ботевського районів функціонувало 39 болгарських шкіл (з 44 що діяли у республіці) (Грищенко, 2018, с. 178), а також сільськогосподарська школа та педагогічний технікум (Якубова, 2010).

Як результат діяльності керівництва віх рівнів регіону по здійсненню політики РКП(б), щодо максимальної реалізації економічних, політичних та культурних запитів національних меншин, на кінець 20-х рр., а саме у 1928/29 навчальному році, у таких національних меншинах, як німці, євреї, було охоплено дітей початковою освітою майже 100%, болгар – 87,3% (Якубова, 1998, с. 29). Тобто, практично регіон впевнено реалізовував план, поставлений у 1926 р. партійно-державними органами країни мати по республіці на 1930 р. 100% охоплення дітей національною освітою (Центральний держаний архів, Ф. 413, Оп. 1, Спр. 564, Арк. 42). Кількісні показники свідчили, що на території регіону до кінця 1920-х рр. у галузі розвитку національної освіти мали місце помітні позитивні зрушення. Це означало, що його керівництво різних рівнів з відповідальністю, ставилося до завдань оголошених на поч. 1920-х рр. Центром забезпечити всім представникам національних меншин можливості отримати знання рідною мовою.

Проте, в проведенні освітньої політики в регіоні мали місце й чинники, які не дають змоги однозначно оцінити її результати. В першу чергу це чинники матеріально-технічного характеру. Попри проголошення пріоритету про розвиток у національної освіти, держава на цю сферу виділяла недостатньо коштів. І хоча за період з 1923 (року проголошення курсу ВКП(б) на коренізацію) по 1927 р. «вливання» в цю сферу республіки зросло (наприклад з 1923 р. по 1926 р майже в 7 разів (Яремчук, 1993, с.10.)). А виділена у 1927 р., сума в розмірі 1 млн 120 тис. крб хоч і була найбільша за всі попередні роки, її було недостатньо для задоволення потреб шкіл національних меншин (Центральний держаний архів, Ф. 413, Оп. 1, Спр. 370, арк. 17). Тож матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів УСРР, а рівно й Катеринославської губернії (з 1932 р – Дніпропетровської області) знаходилося на не належному рівні. Чималі труднощі були пов'язані з нестачею шкільних приміщень. Ані державний, ані місцеві бюджети не передбачали коштів на будівництво шкіл, а коштів громад на такі проекти було вкрай недостатньо. Тому під школи використовувалися будь-які будівлі, хоч деякою мірою придатні для ведення нормальних занять. Через нестачу шкільних приміщень в багатьох школах, заняття проводилися в дві й навіть три зміни. Хоча, шкільні приміщення були непристосованими до змінних занять (Мазур, 1999, с. 112).

Складною залишалася проблема з забезпеченістю навчальною літературою на рідній мові. Тиражі та номенклатура навіть запланованих до друку навчальних посібників не відповідала потребам. Тому часто вчителі шкіл і викладачі середніх спеціальних навчальних закладів змушені були проводити навчальний процес по дореволюційних, або присланих з-за кордону, або по російськомовним підручниках, або навіть по белетристичній літературі що відповідно позначалося на якості освіти на рідні мові. Наприклад, у Хортицькій семирічці розділ «Суспільствознавство», викладався учням по книзі «Робінзон Крузо» (Безносів, 2010, с. 97). Станом на весну 1926 р для єврейських шкіл планувалося видати 21 назву підручників, однак у 1926 р. було надруковано тільки 15 назв обсягом лише 43 друкованих аркуші; для німецьких шкіл заплановано 17 назв підручників, видано 10 назв обсягом 86 друкованих аркушів; для болгарських шкіл видано три назви підручників, для грецьких – лише буквар (Конончук, 2014, с.158). У Молочанському р-ні, одному з найбільш успішно реалізуючих у республіці національну освітню політику, у 1929 р., за офіційними даними, забезпеченість підручниками становила

лише 60% (Безносов, 2010, с. 98). Ця проблема була хронічною для національних районів і пояснювалася відсутністю поліграфічних центрів, які б опікувалися видавництвом літератури для нацменшин, не лише в області, а й в Україні та неурою до цього питання з боку союзних видавничих інституцій. На таку ситуацію, починаючи з 1923 р., р., постійно вказували у своїх звітах республіканські комісії з питань видавничої діяльності мовами національних меншин. Вони констатували повну відсутність видавничих можливостей для видання літератури мовами національних меншин як в регіоні, так і в республіці, з одного боку і «недостатню увагу до цього питання з боку союзного Держвидаву» – з іншого (Німці в Україні, 1994, с. 22, 85).

Крім того, мали місце і такі факти, як негативне ставлення представників окремих національних меншин до відкриття шкіл з національною мовою навчання і набуття освіти в них. Наприклад, у Дніпропетровську, адміністративному центрі регіону, і одному з центрів єврейства країни ще з дореволюційних часів, із 70 тис. євреїв лише 60 % визнали єврейську мову, якою влада в школах здійснювала коренізацію, а саме їдиш (мова склалася на ґрунті верхньонімецьких діалектів у взаємодії з давньоєврейським і слов'янським елементами), рідною і не погоджувалися навчати своїх дітей у національній школі (Конончук, 2014, с. 159). Пояснювалося це комплексом причин: небажання російськомовних євреїв міста повертатися в лоно національної культури, упередженням багатьох з них щодо навчання на національній мові через нечіткі перспективи його продовження при набутті професійних знань, отримання професії і зайняття належного соціального становища у суспільстві, непримирима позиція прихильників традиційної духовної освіти, яка набувалася на ївриті (на ньому були написані релігійні тексти), що розглядали «їдишизацію» як глум над єврейською культурною спадщиною (Лошак, & Старостін, 2019). 1919 року постановою Ради народних комісарів їврит радянська влада оголосила релігійною мовою, і заборонила його викладання в єврейських школах. Тож в основі впровадження в освіту їдишу лежала ідеологічна складова. Радянське керівництво і в Москві і в Україні у такий спосіб прагнуло ізолювати єврейство від «сіоністського» впливу, закликаючи боротися проти «клерикальних, старих гебраїстичних елементів, що вже давно віджили і тільки засмічують єврейську мову, уможлиблюючи єврейським націоналістичним, сіоністичним елементам дурманити певні шари єврейської людності» (Якубова, 2006, с. 192).

Проблемою був і рівень освіти. Численні перевірки знань школярів впродовж всіх 1920-х рр. відзначали її неналежний рівень. Особливо у початкових школах. Вказувалося, що учні роблять по декілька десятків орфографічних помилок, не можуть упоратися з простішими математичними операціями. У документах нерідко зазначалося, що «по цілому ряду ... національностей существует большой разрыв между объемом знаний, намеченным в программах, и фактическим объемом знаний, учащихся». (Деннингхаус, 2012). Але при цьому обов'язково, як позитив роботи освітніх органів і педколективів шкіл, відзначали наявність у дітей, так важливого для влади, рівня «марксистського світогляду». В основі такої ситуації лежала політика влади, яка й полягала у підготовці кадрів, що мали виховувати дітей у дусі марксистсько-ленінської теорії. На це були спрямовані як шкільні навчальні програми, так і програми підготовки вчительських кадрів.

За своїм змістом професійна підготовка майбутніх учителів національних шкіл знаходилася під відчутним ідеологічним впливом. В цьому плані керівні освітянські органи регіону, як частина загальнодержавної системи, чітко слідували в руслі визначених вищим державно-політичним керівництвом СРСР ідеологічних і політичних завдань щодо національних меншин. Навчальні плани педагогічних технікумів і курсів були доволі перевантажені різними дисциплінами політпросвітницького характеру, як то: «радянська держава і право», «соціально-економічний мінімум», «семинар по політпросвітництву», «марксизм-ленінізм», «методи політосвітньої роботи» тощо. На вивчення ж рідної мови відводився мізер годин. Наприклад, на вивчення такого предмету як єврейська мова (їдиш) відводилося лише 3 години на тиждень протягом усіх років навчання. Не краще були справи і у Преславських болгарських педкурсів: на I році навчання на вивчення болгарської мови і літератури відводилось 4 години в тиждень, на II – 3 години, на III – 1 година. При цьому цілий ряд фахових предметів не читалися. Наприклад, методика навчання у школі або історія, географія та культура історичної батьківщини, були взагалі відсутні у навчальному плані (Фесенко, 2014, с.139). Програмою курсів перепідготовки німецьких учителів на педагогічний цикл хоч і виділялось 165 год., проте з них лише 16 год. передбачалися на вивчення рідної мови, 12 год. – на методику проведення краєзнавчої роботи. Значна кількість годин відводилася на вивчення організації громадського комуністичного дитячого руху. На вивчення предметів соціально-економічного блоку відводилося 25 год (вивчення

загальних положень марксизму-ленінізму, громадського й політично-освітнього руху вчителів) (Міронова, & Сінкевич, 2017, с. 312). Тож, сама методика підготовки і перепідготовки вчителів формувала та закріплювала їх фахові навички саме у професійному руслі, який надавав у викладанні дітям пріоритет політико-ідеологічній підготовці перед граматичною.

Отже, освітня політика держави у 1920-х рр. у середовищі національних меншин регіону, яка і країни в цілому, по суті була спрямована на кількісне вирішення, охоплюючи навчання якомога ширше коло дітей шкільного віку, залишаючи поза увагою його якості, зосереджуючи значну увагу на ідеологічних аспектах. Тобто вирішувалося у першу чергу основне завдання, поставлене ще на початку 1920-х рр. політикою коренізації – підпорядкувати свідомість молодого покоління ідеологічним і політичним завданням радянської влади. В той же час, завдяки фінансовим можливостям національних громад, поєднаним з бюджетами місцевих адміністративно-територіальних органів вдалося на кінець десятиліття дати можливість практично всім дітям шкільного віку всіх національних меншин навчатися рідною мовою.

Важливим напрямком освітньої політики була й ліквідація неписьменності населення національних районів. Адже існували групи неписьменних та малописьменних з числа найбіднішого населення. Наприклад, рівень неписьменності у 1927 р. в середньому по селах болгарських Коларівського та Ботевського районів сягав 10–12% (Грищенко, 2018, с. 171). У німецьких районах – від 5 до 7%, а в деяких поселеннях – й більше (Безносов, 2010, с. 98).

На території УСРР з травня 1921 постановою РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю», що продублювала декрет РНК РСФРР від 26 грудня 1919 «О борьбе с неграмотностью» було покладено початок кампанії по боротьбі з неписьменністю. Увага ж до ліквідації неписьменності саме рідною мовою почала приділятися державними органами лише з середини 1920-х рр. (Данильченко, 1999, с. 80).

Тож з цього часу активізувалася робота і в регіоні. У всіх національних районах починають створюватися школи і пункти по ліквідацію неписьменності. Станом на 1926 р. у Коларівському районі вже функціонувало 11 болгарських пункти (Грищенко, 2018, с. 171). У 1927 р. такі пункти були вже у всіх німецьких національних районах (Безносов, 2010, с. 98). Проте, це питання, попри значний ідеологічний супровід впродовж багатьох років з боку влади, в Катеринославській губернії, яка в червні 1925 р. в результаті адміністративно-

територіальної реформи в СРСР, була ліквідована як адміністративна одиниця і на її території було утворено 7 округ, у складі 4 з яких: Дніпропетровська, Криворізька, Бердянська, Мелітопольська знаходилися національні райони, не знайшло належного вирішення. Причина загальна для всієї республіки та й взагалі всієї радянської держави – брак коштів. Тож партійно-державне керівництво держави переклало її фінансування на місцеві органи. У зверненні ВУЦВК у серпні 1923 р., прямо відзначалося, що держава не може взяти на себе усіх витрат з ліквідації неписьменності (Свистович, 2013, с. 77). Тож було вирішено перекласти фінансування програми на місцеві органи. Але й місцеві бюджети не могли забезпечити потреб, необхідних для лікнепроботи. Все це позначалося на ефективності кампанії. Як результат, за офіційними даними, з тих осіб по республіки, що закінчили лікнеп, добре читали 32,5%, по складах лише 34,1%. У 1928 р. серед сільського населення республіки не вміли читати і писати біля половини чоловічого населення і 75% жінок (Свистович, 2013, с. 79). У цій ситуації, з метою отримання належних коштів для лікнепівської роботи, У січні 1928 р. У січні 1928 р. РНК і ВУЦВК УСРР впроваджує самооподаткування населення на культурні потреби. Ним вводилося положення, за яким з селянина, що у визначений термін не сплатив самооподаткування, відповідна норма стягувалась у адміністративному порядку, аж до арешту, конфіскації майна і його прилюдного продажу (Свистович, 2013, с. 79). Заможні господарства німецьких колоністів обкладалися потрійним податком. Вводились правила, за якими: господарство, яке обкладалося на 500 крб, і не вивезло хліб на цю суму, додатково обкладалося ще на 500 крб, а в разі повторного порушення ще на 200 крб (Свистович, 2013, с. 79). Тож німецькі національні райони відчували на собі повною економічною мірою політику лікнепу.

Фактично ліквідацію неписьменності фінансувало само населення республіки і її національних районів, що не викликало у їхніх жителів ентузіазму. Все це й позначалося на темпах і обсягах фінансування кампанії і зрештою – на її результатах в різних районах України та області. На 1931 р. виконання лікнепу по республіці становило 41% (До історії, 1992 с. 101). У конкретних цифрах це виглядало так: в Коларівському районі, наприклад, 1934 р. неписьменних, за офіційними даними, налічувалося 1834, 1935 р. – 1735, 1936 р. – 1321 особа (Грищенко, 2018, с. 197). А в єврейському Новозлатопільському районі у квітні 1936 р. перевіркою було виявлено 394 таких, що не вміли

читати та писати, та ще 1149 «малограмотних» (читай – практично неписьменних) (Орлянський, 1999, с. 48). Тобто неписьменність в регіоні за 20 років не була здолана. Це свідчить, що цей аспект освітньої політики влади у національних районах носив, значною мірою, формальний характер.

Паралельно з діяльністю у сфері загальної освіти та ліквідації неписьменності в регіоні і набула розвитку й робота по підготовці професійних кадрів для різних сфер діяльності національних меншин. Зцією метою відкривалися навчальні заклади різного профілю. Так, уже 1924 р. при болгарській секції Катеринославського губкому було відкрито болгарське відділення партійної школи для підготовки працівників низового партійного апарату для роботи серед болгарського населення. 1926 р. на її основі було започатковано Дніпропетровську болгарську партійну школу. В середньому щороку в ній навчався 41 слухач (Грищенко, 2018, с. 172). Того ж року у с. Преслав, адміністративному центрі Коларівського р-ну, була відкрита сільськогосподарська школа, основним завданням якої стала підготовка агрономів для обслуговування прилеглих болгарських сіл, у єврейському Новозлатопільському – зоотехнічний технікум (Якубова, 2010). В німецьких національних районах була створена практично мережа різнопрофільних середніх спеціальних навчальних закладів де знання набувалися рідною мовою. У Молочанському районі були організовані і працювали педагогічний та ветеринарно-фельдшерський технікуми, фельдшерсько-акушерська, медична школи і дві сільськогосподарські школи, у Хортицькому – машинобудівний та педагогічний технікуми (Державний архів, Ф. 19, Оп.1, Спр.1593, Арк. 23; Державний архів, Оп. 3, Спр. 98, Арк. 100, 118).

Тобто, у 1920-х рр. регіоні успішно реалізовувалася освітянська політика у сфері професійної освіти і підготовки національних кадрів для роботи у національних районах.

Втім, слід відзначити, що такі тенденції у розвитку освіти, як і всього культурного будівництва серед його національних меншин тривало до початку 30-х років. Періоду завершення формування тоталітарного сталінського режиму. З початку 30-х років державна політика щодо забезпечення національно-культурних запитів національних меншин зазнає докорінних змін. А саме – починає згортатися коренізація, змінюється політика щодо національних меншин. В галузі освіти зокрема це проявилось у різкій і необґрунтованій критиці діяльності навчальних закладів. Це робилося під гаслами безпідставного звинувачення німців, поляків,

греків, болгар, євреїв, представників інших національних груп у «шкідництві», «шпигунстві» та «контрреволюційній діяльності». Наступним кроком владних структур у національній політиці стали репресивні заходи щодо педагогічних колективів національно-освітніх установ та їх ліквідація.

В області це почалося на весні 1934р. з боротьби з так званою «гітлерівською допомогою» 1932-1933 рр. німецьким національним районам під час Голодомору та пошуку після його завершення «фашистських організацій». Жителі німецьких національних районів зверталися за допомогою до громадських організацій на історичній батьківщині. Така допомога стала вагомою підтримкою голодуючих. Вона здійснювалася у вигляді грошових переказів, що направлялися з-за кордону на адресу голодуючих. Її отримувачами переважно були особи німецької національності. Загальна сума переказів німецькому населенню Дніпропетровської області з квітня 1933р. до квітня 1934 р. становила 203 000 крб золотом, найбільше серед інших областей УСРР (Романець, 2018, с. 46). Продовольство, закуплене на ці гроші, врятувало життя багатьом німцям. Однак радянські органи влади негативно ставилися до такої допомоги, всіляко чинили спротив її надходженню, фіксували випадки її отримання і людей, що займалися її наданням співвітчизникам. До кінця 1933 р. влада більш-менш терпимо ставилася до такої підтримки. Але зі спадом гостроти ситуації почалося переслідування населення за її отримання. У 1934–1935 рр. партійні і радянські органи починають здійснювати санкціонований ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У так званий «організаційний тиск» на одержувачів «гітлерівської допомоги». (Нікілев, 2019. С. 78) Проте пропагандивна кампанія не мала очікуваного результату. Тож кампанія боротьби з «гітлерівською допомогою» переросла у кампанію з пошуку «фашистських організацій». Така «організація» була виявлена у Пришибському технікумі, до якої, за версією силових структур, начебто входив весь педагогічний колектив навчального закладу (Німці в Україні, 1994, с. 183-184). У Молочанському районі у 1934 р. за отримання і поширення серед населення «гітлерівської допомоги» було звільнено з роботи 26 вчителів (Державний архів, Ф. 19, Оп. 1, спр.1593, Арк. 23). У січні 1935 р. Дніпропетровський обком КП(б)У рекомендував облвідділу НКВС прискорити «вилучення» активних осіб із фашистських груп, фашистської інтелігенції..., організувати декілька показових судових процесів «над керівниками фашистських груп і організаторами гітлерівської допомоги, в першу

чергу у Молочанському районі» (Державний архів, Ф. 19, Оп. 1, Спр. 1871, Арк. 6). В результаті такої «національної політики» в регіоні, частина вчителів німецьких шкіл була репресована, частина – змушена була полишати навчальні заклади та переходити в інші сфери діяльності, а німецькі діти – переходити до іншомовних шкіл. Конкретні прояви такої ситуації на місцях зафіксовано в сільському журналі колонії Еттінгерфельд (нині село Миколаївка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл.): «До 17 сентября 1936 г. занятия велись исключительно на немецком языке. После этого дня занятия тоже велись на немецком языке, но из-за преследования немцев большая часть учеников перешла в украинскую школу. С 20 мая 1938 г. преподавание на немецком языке было запрещено» (Клец, 2016, с. 237).

З 1934 р. почався наступ і на освітян польської громади. А вона головним чином була зосереджена у м. Кам'янське, де мешкали працівники заснованого ще у 1880-х рр. металургійного заводу (на 1913 р. польська громада міста становила 14175 осіб – (Кам'янське, 2021) і була найбільшою в селищі, залишаючись такою і у післяреволюційний час). Відділ ДПУ заарештував директора польського робітфаку вечірнього металургійного інституту, редактора польської вкладки газети металургійного заводу ім. Ф. Дзержинського «Дзержинець», директора польської школи ім. Дзержинського за звинуваченням їх у «пропаганді націоналістичних ідей» серед польських робітників і «компро-метації радянської національної політики». Відповідно розпочалися арешти і переслідування в очолюваних ними колективах. В 1937 р. більшість з арештованих педагогів була розстріляна (Чабан, 2004, с. 2), а польські школа та робітфак перестала функціонувати.

Серед болгарської общини області репресії розпочалися у грудні 1937 р. За неповним даним, з понад двох тисяч болгар республіки, що їх зазнали, 717 становили мешканці Коларівського р-ну Дніпропетровської обл. На його території було «викрито» аж два ворожі осередки. Один – «націоналістична болгарська організація» – з центром у Преславському педтехнікумі. В результаті був заарештований цілий ряд педагогічних працівників (Грищенко, 2018, с. 233-240).

Наступним кроком владних структур стала ліквідація національних загальноосвітніх закладів. У квітні 1938 року ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про реорганізацію шкіл на Україні», в якій навчальні заклади з викладанням мовами національних меншостей кваліфікувалося як осередки «буржуазно-націоналістичного впливу

на дітей», а їх функціонування визнавалося «недоцільним та шкідливим». Усю роботу щодо реорганізації національних шкіл провели до серпня 1938 року. На початку 1938-39 н. р. було припинено існування освітніх закладів усіх національних меншин. Розпочався процес їх реорганізації. Викладання в них було переведене на українську чи російську мови (в залежності від того, яке населення мешкало навколо). Але цей процес відбувався непросто. І в матеріально-технічному, і в навчально-методичному, і в організаційному планах. І позначився на якості навчання дітей, що змушені були переходити на нову мову навчання, на нову, відмінну від звичної вже, термінологію в різних навчальних дисциплінах. Наочним прикладом може слугувати ситуація зі згортанням викладання на національній мові у єврейському Сталіндорфському районі області. В ньому впродовж вересня 1938 р. було реорганізовано в українські 12 шкіл (1 середня, 2 неповні середні 9 початкових) (Державний архів, Ф. 19, Оп. 3, Спр. 187, Арк. 170). Але при цьому зразу ж виникло чимало проблем. Це і дефіцит підручників та навчальної літератури на українській мові (наприклад, у бібліотеці Новософіївської семирічки (село нині у складі Криворізького району) з 400 книжок було лише 22 примірники на українській мові), і погане знання української і російської мов, і неналежна політико-виховна робота (невисокий процент дітей-піонерів) (Державний архів, Ф. 19, Оп. 3, Спр. Д. 187, С. 171).

Висновки.

Таким чином, освітня політика радянської влади у середовищі національних меншин, що перебували у складі Катеринославської губернії, пізніше – Дніпропетровської області здійснювалася у повній відповідності до проголошеної більшовицькою партією політики, яка полягала у впровадженні партійної ідеології через формування національних кадрів, підготовлених у дусі більшовицької ідеології. Процес цей відбувався у непростих соціально-економічних умовах. Мали місце хронічний дефіцит приміщень, підручників на рідній мові, відсутність можливостей на державному рівні можливостей забезпечити потреби в них, вчителів, що викладали національними мовами. Нова система освіти не враховувала традиції, за якими набувалася національна освіта у попередній період. А в єврейських громадах ще через впровадження навчання мовою ідиш, а не іврит. Охоплення навчанням національною освітою в регіоні відбувалося значною мірою за рахунок 4-річок. Це обмежувало можливості дітей в отриманні більш вищого рівня освіти. У регіоні у найбільшій мірі така негативна

диспропорція проявилася стосовно німецької, єврейської, болгарської національних шкіл. Попри проголошення політики коренізації, фінансування її, у тому числі освітньої складової, державою відбувалося у вкрай неналежних розмірах і змусило її залучити фінанси населення. У регіону з заможними національними громадами були кращі умови для забезпечення функціонування своїх шкіл. На кінець 30-х рр. всі бажаючі в національних районських областях мали можливість отримати освіту і професію на рідній мові. Була створена мережа освітніх закладів, що дозволяла готувати різних фахівців для сфер діяльності, розвинутих на цих територіях. Зі значним залученням коштів населення відбувалася і ліквідація неписьменності. Проте вона на середину 30-х рр., як планувалося державою, в регіоні не була завершена. Позитивні тенденції у розвитку освіти, як і всього культурного будівництва серед національних меншин регіону тривало до початку 30-х років, періоду завершення формування тоталітарного сталінського режиму. З цього часу державна політика щодо забезпечення національно-культурних запитів національних меншин корінним чином змінюється. Починає згортатися коренізація. В області це бере початок з 1934 р. у німецьких національних районах у формі боротьби з

«фашистськими організаціями», поширюючись у наступні роки на інші національні громади у формі боротьби з «націоналізмом», супроводжуючись переслідуванням освітян та репресіями щодо них. Завершується така політика у середині 1938 р. ліквідацією освітніх навчальних закладів усіх типів як «вогнищ націоналізму» та переведенням на російську або українську мови навчання. У такий спосіб владою було покладено початок процесу асиміляції та зросійщення національних меншин області, як і України в цілому. Форма ж і методи якими здійснювалося згортання освітньої політики, що півтора десятиліття надавала можливість представникам національних меншин регіону набувати знання рідною мовою, серйозно позначилися на ефективності навчання дітей у іншомовних навчальних закладах. Поспіх же у згортанні національної освітньої політики породив чимало проблем на людському рівні. Це і зниження успішності через неналежне володіння мовою викладання у новій школі, і дефіцит підручників і навчальної літератури на українській, погане знання української і російської мов. У такий спосіб владою було покладено початок затуханню етнокультурних процесів, асиміляції та зросійщенню національних меншин в області, як і в республіці загалом.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бацак Н. Греки Надазов'я: стратегії виживання в умовах розбудови тоталітарного суспільства (друга половина 1920-х років). Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Вип. 23. 2015. С. 204-228.
- Безносів О. І. Трансформація німецької національної освіти на півдні України в 20-ті рр. XX ст. Вопросы германской истории. Сб. научн. труд. 2010. С. 89-98.
- Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018.
- Гусєва С. О., Цобенко М. М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920–1930 рр.). Український історичний журнал. 1991. № 2. С. 45-54.
- Гуцало Л. Національні меншини України в політиці коренізації 20 – 30-х років XX століття. Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2006. Вип. 29. С. 110-124.
- Данильченко О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст. Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 74-88.
- Деннингхаус В. В тени «Большого брата». Западные национальные меньшинства в СССР. 1917-1938 гг. 2012. URL: <http://www.fedy-diary.ru/dyonninghaus-v-teni-bolshogo-brata-zapadnye-nacionalnye-menshinstva-v-sssr-1917-1938-gg/>.
- Державний архів Дніпропетровської області. Ф.19. Оп.1. Спр.1871.
- Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 98.
- Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 187.
- Державний архів Дніпропетровської області. Ф.19. Оп.1. Спр.1593.
- До історії міжнаціональних процесів в Україні (30-ті рр.): Документи. Український історичний журнал. 1992. № 12. С. 91-106.
- Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні 1920–1990. К., 1994
- Єфіменко Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920-1930-ті роки. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 9. С. 251-278.
- Іванова Т. Ю. Національна політика в СРСР у 1920-ті рр. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, 2014. № 3(38). С. 104-109.
- Кам'янське. Вікіпедія : веб-сайт. 2020. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5>

Клец В. К. Социально-экономическое положение немецких колоний Приднепровья в предвоенные годы. Образование, жизнь и судьба немецких поселений в России: материалы 15-й Международной научно-практической конференции, Маркс, 5-9 августа 2015 г. Москва: МСНК-пресс, 2016. С. 230-246.

Конончук І. М. Культурно-освітній розвиток етнонаціональних меншин в Україні у 20–30-ті рр. XX ст. Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Психолого-педагогічні науки. 2014. №5. С. 156-161.

Кузьменко Т. Л. Створення та діяльність культурно-освітніх установ національних меншин півдня України у 20-х – на початку 30-х років XX ст. Історичні науки : збірник наукових праць Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. 2010. С. 81–86.

Лошак О. В., Старостін В. С. Синагоги Катеринослава. Дніпро: Герда, 2019. 320 с.

Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз. Вінниця: ДОВ «Вінниця», 1999. 156 с.

Мануїлова К. В. Вплив політики українізації на освітньо-мовні орієнтації національних меншин в УРСР у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. Перспективи : Науковий журнал. Серія: філософія, історія, соціологія, політологія. 2006. № 2 С. 79–83.

Міронова І. С. Розвиток освіти національних меншин Півдня України у 20-ті роки XX століття. Наукові праці. Історичні науки. Т. 10. 2001. С. 92-96.

Міронова І. С., Сінкевич Є. Г. Кадрове забезпечення шкіл національних меншин півдня України: історичний досвід 1920-х рр. Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Вип. 6. 2017. С. 308-313.

Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. XX століття). Київ, 2001.

Нікілев О. Ф. Колективізація і Голодомор 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині в етнонаціональному вимірі. Сучасні дослідження з німецької історії. 2019. С. 74-81.

Ніколіна І. Загальноосвітня школа України 20-х – початку 30-х рр. XX ст.- Вінниця, 2013.

Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст. 36 док. держ. архівів України./упорядн. Яковлева Л.В., Чирко Б.В. та Пишко С. П. Київ, 1994.

Орлянський В. С. Євреї України в 20-30-ті рр. XX ст.: соціально-політичний аспект. Запоріжжя: ЗДГУ, 2000.

Особистий архів автора. Спогади Нефьодової В. І.

Осташева Н. В. На переломе епох...: Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. Москва: Готика, 1998. 253 с.

Плесская Э. Г. Немецкая национальная школа в 1920-1921 гг. (На примере Одесского уезда Одесской губернии) // Немцы Одессы и Одесского региона. Сборник докладов на международных научных конференциях в Геттингене. Одесса: Астропринт, 2003. С.266-286.

Романець Н. Винні у тому, що ... німці: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.) // Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій. 36. Статей у 5 томах. Т. 5. Дніпропетровськ, 2018. С. 29–88.

Свистович С. М. Діяльність громадськоосвітніх об'єднань України (1920 – початок 1930х рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2013. Вип. 36. С.76-81.

Фесенко В. Освітня політика Радянської влади щодо польської етнічної меншини в добу українізації (1923-1932 рр.). Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2014. Вип. 702-703. С. 136 – 140.

Центральний державний архів громадських об'єднань України Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2456.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.1 Оп.6. Спр. 8634.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 253.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 263.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 564.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 370.

Цуркан І. М., Додонова Г. В. Розвиток освіти національних меншин на Херсонщині в 20-ті роки XX ст. Південний архів. Історичні науки. 1999. Вип. І. С. 166-174.

Чабан М. Поляки на берегах Дніпра/ Дніпровська правда, 2004. 2 липня.

Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. Український історичний журнал. 1990. № 1. С.51-64.

Чоп В. М. Участь приазовських греків-колоністів у махновському русі (1918–1921 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2007. Вип. 21. С.189-192.

Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х-30-ті роки XX століття) // Український історичний журнал. 2004. № 2.с. 82-90.

Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940. Енциклопедія історії України: Т. 7 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.

Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денационалізація// Український історичний журнал. 1998. № 6. С.82-90; 1999. № 1. С. 41-55;

Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 506 с.

Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. - початок 30-х років XX ст. К., 1999.
Яремчук В. Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. К.: ІСДО, 1993. 100 с.

REFERENCES

- Batsak, N. (2015). Hreky Nadazovia: stratehii vyzhyvannia v umovakh rozbudovy totalitarnoho suspilstva (druga polovyna 1920-kh rokiv) [He Greeks of Nadazov: Strategies for Surviving a Totalitarian Society (Second Half of the 1920s)]. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 23, 204-228.
- Beznosov, O. I. (2010). Ransformatsiya nimets'koyi natsional'noyi osvity na pivdni Ukrainy v 20-ti rr. XX st [Transformation of German National Education in the South of Ukraine in the 1920s.]. *Voprosy hermanskoï ystoryi*, 89-98.
- Chop, V. M. (2007). Uchast pryazovs'kykh hrekiv-kolonistiv u makhnovs'komu rusi (1918–1921 rr.) [Participation of the Azov Greek colonists in the Makhnovist movement (1918–1921)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu*, 21, 189-192.
- Chyrko, B. V. (1990). Natsional'ni menshosti na Ukraini v 20-30-kh rr. [National minorities in Ukraine in the 20's and 30's]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 51-64.
- Danylchenko, O. P. (1999). Likvidatsiia nepysmennosti sered natsional'nykh menshostei pivdnia Ukrainy v 20-kh rr. XX st. [Elimination of Illiteracy Among National Minorities in the South of Ukraine in the 1920]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 74-88.
- Dennynhkhau V. (2012). V teni «Bol'shoho brata». Zapadnye natsyonal'nye men'shynstva v SSSR. 1917-1938 hh. [In the Shadow of «Big Brother». Western National Minorities in the USSR. 1917-1938]. Retrieved from <http://www.fedy-diary.ru/dyonninghaus-v-teni-bolshogo-brata-zapadnye-natsionalnye-menshinstva-v-sssr-1917-1938-gg/>.
- Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti [State Archives of Dnipropetrovs'k region]. Fund 19. Description 3. Case 98.
- Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti [State Archives of Dnipropetrovs'k region]. Fund 19. Description 1. Case 1593.
- Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti [State Archives of Dnipropetrovs'k region]. Fund 19. Description 1. Case 1871.
- Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti [State Archives of Dnipropetrovs'k region]. Fund 19. Description 3. Case 187.
- Do istorii mizhnatsionalnykh protsesiv v Ukraini (30-ti rr.): Dokumenty' [To the History of Interethnic Processes in Ukraine (30's): Documents]. (1992). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 91-106.
- Fesenko, V. (2014). 'Osvitnia polityka Radians'koi vlady shchodo pol'skoi etnichnoi menshyny v dobu ukrainizatsii (1923-1932 rr.)' [Educational policy of the Soviet government towards the Polish ethnic minority in the era of Ukrainization (1923-1932)]. *Naukovyi visnyk Shchernihivets'koho universytetu. Istoriia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*, 136-140.
- Hryshchenko, Y. (2018). Bolhary v Ukraini 1920-kh–1930-kh rr.: mizh natsional'nymy proektamy vlad y realiiamy zhyttia [Bulgarians in Ukraine in the 1920s and 1930s: Between National Projects of Power and the Realities of Life]. Kyiv: Instytut of the istorii of Ukraine.
- Husieva, S. O., & Tsobenko, M. M. (1991). Z dosvidu rozviazannia natsionalnoho pytannia na pivdni Ukrainy (1920–1930 rr.) [From the Experience of Solving the National Question in the South of Ukraine (1920-1930)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 45-54.
- Hutsalo, L. (2006). Natsional'ni menshyny Ukrainy v politytsi korenizatsii 20 – 30-kh rokiv XX stolittia [National Minorities of Ukraine in the Policy of Indigenization of the 20 - 30-ies of the Twentieth Century]. *Naukovi zapysky [Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy]*, 29, 110-124.
- Ivanova, T. Yu. (2014). Natsional'na polityka v SRSR U 1920-ti rr. [National policy in the USSR in the 1920s]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsional'noho universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho*, 3(38), 104-109.
- Kam'yanske. (2020). Wikipedia. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B5>.
- Klets, V. K. (2016). Sotsyalno-ekonomicheskoe polozheniye nemetskykh kolonyi Prydneprov'ia v predvoennnye hody [Socio-economic situation of the German colonies of the Dnieper in the prewar years]. *Obrazovaniye, zhyzn y sudba nemetskykh poseleniy v Rossyy : materyaly 15-y Mezhdunarodnoi nauchno-praktycheskoï konferentsyy, Marks, 5-9 avhusta 2015 h*, 230-246.
- Kononchuk, I. (2014). 'Kul'turno-osvitnii rozvytok etnonatsional'nykh menshyn v Ukraini u 20–30-ti rr. XX st.' [Cultural and educational development of ethno-national minorities in Ukraine in the 20s and 30s of the XX century]. *Naukovi zapysky [Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia. Psykholoho-pedahohichni nauky]*, 5, 156-161.
- Kuz'menko, T. L. (2010). Stvorennia ta diial'nist kul'turno-osvitnikh ustanov natsional'nykh menshyn pivdnia Ukrainy u 20-kh – na pochatku 30-kh rokiv XX st. [Establishment and activity of cultural and educational institutions of the south of Ukraine in the 20s - early 30s of the XX century]. *Istorychni nauky : zbirnyk naukovykh prats Sumskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. A. S. Makarenka*, 81–86.
- Loshak, O. V. And Starostin, V. S. (2019). Synahohy Katerynoslava [Synagogues of Katerynoslav]. Dnipro: Herda.

- Manuilova, K. V. (2006). Vplyv polityky ukrainizatsii na osvitho-movni oriantatsii natsional'nykh menshyn v URSR u 20-kh – na pochatku 30-kh rr. XX st. [The influence of the policy of Ukrainization on the educational and linguistic orientations of national minorities in the USSR in the 1920s and early 1930s]. *Perspektyvy : Naukovi zhurnal, Seriya: filozofia, istoriia, sotsiologhiia, politologhiia*, 2, 79–83.
- Mazur, V. M. (1999). Osoblyvosti sotsial'no-ekonomichnoho ta kul'turno-osvithnoho rozvytku natsional'nykh menshyn v Ukraini (1920–1929): porivnial'nyi analiz [Features of socio-economic and cultural-educational development of national minorities in Ukraine (1920–1929): a comparative analysis]. Vinnytsia: DOV «Vinnytsia».
- Mironova, I. S. (2001). Rozvytok osvity natsional'nykh menshyn Pivdnia Ukrainy u 20-ti roky XX stolittia [Development of education of national minorities in the South of Ukraine in the 1920s]. *Naukovi pratsi. Istorychni nauky*, 10, 92–96.
- Mironova, I. S., & Sinkevych, Ye. H. (2017). Kadrove zabezpechennia shkil natsional'nykh menshyn pivdnia Ukrainy: istorychnyi dosvid 1920-kh rr [Staffing of schools for national minorities in southern Ukraine: a historical experience of the 1920s]. *Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry*, 6, 308–313.
- Misinkevych, L. L. (2001). Yevreis'ka i pols'ka natsional'ni menshyny Podillia (20 – 30-ti rr. XX stolittia) [Jewish and Polish national minorities of Podillia (1920s - 1930s)]. Kyiv.
- Nikiliev, O. F. (2019). Kolektyvizatsiia i Holodomor 1932–1933 rr. na Dnipropetrovshchyni v etnonatsional'nomu vymiri [Collectivization and the Holodomor of 1932–1933 in the Dnipropetrovsk Region in the Ethno-National Dimension]. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoi istorii*, 74–81.
- Nikolina, I. (2013). Zahal'noosvitnia shkola Ukrainy 20-kh – pochatku 30-kh rr. XX st. [Secondary school of Ukraine in the 20's - early 30's of the twentieth century]. Vinnytsia.
- Nimtsi v Ukraini. 20-30-ti rr. XX st. Zb dok. derzh.arkhiviv Ukrainy [Germans in Ukraine. 20-30s of the twentieth century]. (1994). Kyiv.
- Orlians'kyi, V. (2000). Yevrei Ukrainy v 20-30-ti rr. XX st.: sotsial'no-politychnyi aspekt [Jews of Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century: socio-political aspect]. Zaporizhzhia: ZDHU.
- Osobystyi arkhiv avtora [Personal archive of the author]. Spohady Nefodovoi V. I.
- Ostasheva, N. V. (1998). Na perelome epok...: Mennonitskoe soobshchestvo Ukrainy v 1914–1931 gg. [At the turn of the epochs...: Mennonite community of Ukraine in 1914–1931]. Moskva: Gotika.
- Plesskaia, A. H. (2003). Nemetskaia natsional'naia shkola v 1920–1921 hh. (Na prymere Odesskoho uiezda Odesskoi hubernyy) [German National School in 1920–1921. (On the example of the Odessa district of the Odessa province)]. *Nemtsy Odessy y Odesskoho rehyona. Sbornyk dokladov na mezhdunarodnykh nauchnykh konferentsiyakh v Hettynhene. Odessa: Astropynt*, 266–286.
- Romanets', N. (2018). Vynni u tomu, shcho ... nimtsi: represii proty nimets'koi natsional'noi menshyny Dnipropetrovshchyny (1920–1940 rr.) [Guilty that the Germans: repression against the German national minority in Dnipropetrovsk (1920–1940)]. *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represii. Coll. Articles in 5 volumes*, 5, 29–88.
- Shchaban, M. (2004). 'Poliaky na berehakh Dnipro' [Poles on the banks of the Dnieper]. *Dniprovs'ka Pravda*, July 2.
- Svystovych, S. M. (2013). Diialnist' hromads'koosvitnikh obiednan Ukrainy (1920 – pochatok 1930kh rr.) [Activities of public educational associations of Ukraine (1920 – early 1930s)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 36, 76–81.
- Tsentral'nyi derzhanyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. F.1 Op.6. Spr. 8634.
- Tsentral'nyi derzhanyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. Fund 413. Description 1. Case 253.
- Tsentral'nyi derzhanyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. Fund 413. Description 1. Case 263.
- Tsentral'nyi derzhanyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. Fund 413. Description 1. Case 564.
- Tsentral'nyi derzhanyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. Fund 413. Op. Description 1. Case 370.
- Tsentra'lnyi derzhanyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. Fund 318. Description 1. Case 1.
- Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv hromads'kykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. Fund 1. Description 20. Case 2456.
- Tsurkan, I. M., & Dodonova, G. V. (1999). Rozvytok osvity natsional'nykh menshyn na Khersonshchyni v 20-ti roky XX st. [Development of education of national minorities in the Kherson region in the 1920s.] *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky*, 1, 166–174.
- Yakubova L., (2006). Etnichni menshyny v suspil'no-politychnomu ta kul'turnomu zhytti USRR (20-i – persha polovyna 30-kh rr. XX st.) [Ethnic minorities in the socio-political and cultural life of the USSR (1920s - first half of the 1930s)]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Yakubova, L. (1999). Mariupol'ski hreky (etnichna istoriia). 1778 r. - pochatok 30-kh rokiv XX st. [Mariupol Greeks (ethnic history). 1778 - early 30's of XX century]. Kyiv.
- Yakubova, L. D. (2004). Movna problema ta yii vplyv na etnokul'turne zhyttia ukrains'kykh hrekiv (seredyna 20-kh-30-ti roky XX stolittia) [he language problem and its influence on the ethnocultural life of the Ukrainian Greeks (mid-20s-30s of the XX century)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurna - Ukrainian Historical Journal*, 2., 82–90.

- Yakubova, L. (1998; 1999). Natsional'no-kul'turne zhyttia etnichnykh menshostei Ukrainy (20–30-ti roky): korenizatsiia i denatsionalizatsiia [National and cultural life of ethnic minorities of Ukraine (20–30s): rooting and denationalization]. *Ukrain'skyi istorychnyi zhurnal*, 6, 82–90; 1, 41–55.
- Yakubova, L. D. (2010). Natsional'ne administratyvno-terytorial'ne budivnytstvo v USRR/URSR 1924–1940 [National administrative-territorial construction in the USSR / USSR 1924–1940]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy*: T. 7 / Ed.: V. A. Smoliy. NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.
- Yaremchuk, V. D. (1993). Natsional'ni problemy zahal'noosvitnoi shkoly Ukrainy: istoriia i suchasnist' [National problems of secondary school of Ukraine: history and modernity]. K.: ISDO, 1993.
- Yefimenko, Y. (2003). 'Natsional'no-kul'turna polityka yak ody z osnovnykh zasobiv modernizatsii radians'koho suspil'stva u 1920–1930-ti roky' [National and cultural policy as one of the main means of modernizing Soviet society in the 1920s and 1930s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 9, 251–27.
- Yevtukh, V. B., & Chirko, B. V. (1994). *Nimtsi v Ukraini 1920–1990* [Germans in Ukraine 1920–1990]. Kyiv: Intel, 1994.

Nikiliev Oleksandr

D.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>, o_nikilev@i.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 09.10.2021

Схвалено до друку / Accepted: 29.10.2021

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 29.09.2021 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 15,88. Наклад 100 пр. Зам. № 24/21

Видавництво «ГРАНІ»
49044, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com